राम-कथा-मंजरी

RAMA-KATHA-MANJARI

WITH NOTES

IN

Sanskrit, Hindi and English

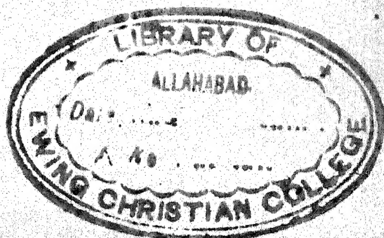
BY

SANT GOKAL CHAND SHASTRI, B. A.,
Head Sanskrit-Teacher, D. A.-V. High School,
LAHORE.

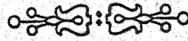
सन्त गोकुलचन्द्र शास्त्री, बी० ए०
मुख्य संस्कृताध्यापक डी० ए० वी० हाई स्कूल, लाहौर।

ALLAHABAD
RAM NARAIN LAL
PUBLISHER AND BOOKSELLER

1924

विषयसूची

———

भूमिका

समस्त भूमण्डल पर नहीं तो भारतवर्ष में तो अवश्य, मर्यादा-पुरुषोत्तम श्री रामचन्द्र के आदरणीय नाम ने प्रत्येक नर नारी के हृदय में थोड़ा बहुत स्थान प्राप्त कर रक्खा है। उनके सच्चरित्र को पढ़ने के लिये सभी का मन सदा उत्सुक रहता है।

यूं तो अनेक कवियों ने अपने अपने भावों द्वारा उनका यश गान किया है किन्तु जो रस आदि-कवि श्री वाल्मीकि जी ने अपनी रामायण में सरल तथा मधुर शब्दों में भर दिया है उसकी तुलना कोई नहीं कर सका। यह हो भी क्यों न? इन्हों ही ने तो सब से पहले राम-कथा को काव्य में परिणत किया था। अतः वाल्मीकि जी के ही शब्दों में राम-कथा को पढ़ने को सभी का मन चाहता है। किन्तु साधारण लोग वाल्मीकि रामायण जैसे इतने बड़े काव्य को पढ़ने का उत्साह नहीं कर सकते, इस कारण इस क्षति को किसी अंश में पूर्ण करने के लिये मैं इस स्वल्प पुस्तक को जनता के सम्मुख उपस्थित करने का साहस करता हूँ।

इस में रामचन्द्र की उत्पत्ति से लेकर उन के राज्याभिषेक तक पूरी मूल-कथा वाल्मीकि जी के ही शब्दों में रक्खी हुई है। कहीं कहीं पर रामायण में जो बड़े उत्तम उपदेश भरे हैं उन में से भी कुछ उचित स्थानों में दे दिये हैं। मेरी यह प्रबल इच्छा थी कि मैं उस महाकवि के कुछ और भी उपदेश-रत्नों का इस में समावेश करता किन्तु मुझे भय था कि इस से पुस्तक का विस्तार बहुत बढ़ जाता और इस के लिखने में जो उद्देश्य था वही चूक जाता।

जितनी सरलता और सरसता वाल्मीकि की रामायण में है वह और कहीं नहीं पायी जाती। थोड़ी बहुत संस्कृत भाषा जानने वाला भी उसके श्लोकों का अर्थ शीघ्र समझ लेता है। इस लिए यह पुस्तक मैट्रिकुलेशन आदि परीक्षाओं के लिए अत्युपयोगी है।

पच्चीस हज़ार श्लोकों में से पाञ्च सौ श्लोकों को निकाल कर पूरी कथा वर्णन करना कुछ सहज नहीं, इस लिए बहुत स्थानों पर एक श्लोक के पूर्वार्ध तथा उत्तरार्ध में सैकड़े श्लोकों का अन्तर हो जाता है। एक दो स्थानों में कथा का सम्बन्ध दिखाने के लिए श्लोकों को आगे पीछे भी करना पड़ा है।

इस पुस्तक की उपयोगिता को और भी बढ़ाने के लिए—

(क) प्रत्येक पृष्ठ पर संस्कृत टीका ऐसे सरल रूप में दी गई है कि संस्कृत में साधारण योग्यता रखते हुए पुरुष भी उस से लाभ उठा सकें।

(ख) जो लोग संस्कृत नहीं जानते उनके लिए पुस्तक के अन्त में कठिन शब्दों के हिन्दी में अर्थ दिये हुए हैं।

(ग) जिन प्रान्तों में। हिन्दी भाषा प्रचलित नहीं उनके लिए कठिन शब्दों की इङ्गलिश भाषा में व्याख्या की हुई है।

मुझे आशा है कि सहृदयगण इसे अपनाकर मेरे उत्साह को बढ़ायेंगे—

सन्त गोकुलचन्द्र

बालकाण्डम्

अयोध्या वर्णनम्—दशरथस्य पुत्रेच्छा—तदर्थं पुत्रेष्टि प्रारम्भः—समाप्ते समये दशरथ पुत्रोत्पत्तिः—तेषान्नाम करणम्—दशरथ समीपे विश्वामित्रा-गमनम्—मारीचादि राक्षसकृत विघ्नविनाशाय राम लक्ष्मणयोरात्मना सह नयनम्—रामेण विश्वामित्रात् बलातिबल विद्या प्राप्तिः—रामेण ताड़का वधः—विश्वामित्रस्य दीक्षा प्रवेशः—रामेण यज्ञविध्वसायागतानां राक्षसाणां वधः—सरामलक्ष्मणस्य विश्वामित्रस्य मिथिला प्रस्थानम्—विश्वामित्रेण जनकाय रामागमन कारण वर्णनम्—जनकेन धनुःप्रशंसा—रामानुरोधेन धनुष आनयनम्—रामस्य धनुर्भङ्गः—दूत मुखेन दशरथस्यायो-ध्यायाः आह्वानम्—रामादीनां परिणयः—निवर्तन काले मार्गे रामेण परशुरामाभिमुख्यम्—तद्गर्वभङ्गः—पराजितस्य परशुरामस्य निर्गमनम्—सपुत्रस्य दशरथस्यायोध्या प्राप्तिः—रामादीनां पितृ शुश्रूषणम्। १—१४

अयोध्याकाण्डम्

भरतस्य मातुल गृह गमनम्—शत्रुघ्नस्य तत्सहयानम्—दशरथस्य रामयौवराज्य विचारः—सभासदां हर्षणम्—रामाय स्वाभिप्राय प्रकाशनम्—मन्थरायास्तद्वृत्त श्रवणम्—श्रुत्वा च कैकेय्युत्तेजनम्—कैकेय्या अशोक-भवने प्रविश्य शोक प्रकाशनम्—दशरथागमने पुरा तद्दत्तवरयोरेकेन रामस्य चतुर्दशवर्षाणां वनवासस्य द्वितीयेन च भरताभिषेचनस्य प्रार्थनम्—दशरथस्य मूर्छा—रामेण कैकेयी मुखात् तच्छ्रवणम्—रामस्य पितृ निदेश-नुष्ठानस्य निश्चयः—रामस्य मातृ गृहं गत्वा तदाज्ञा प्राप्ति—कौशल्यायाः

विलापः रामस्य च वनवासान्निवारणम्—रामस्य तदाश्वासनम्—तदाज्ञा प्राप्तिः—रामस्य सीता समागमः—तद्वनगमन निश्चयं श्रुत्वा सीतायाः सहगमनायाग्रहः—रामेण तस्यै सहगमनायानुज्ञापनम्—लक्ष्मणस्य रामानुगमनाय प्रार्थनम्—रामेण तत्सम्बोधनम्—अन्ते रामेण तत्प्रार्थन स्वीकरणम्—रामस्य गुह विषय प्रापणम्—रामानुगतस्य सुमन्त्रस्य निवर्तनम्—रामस्य भरद्वाजाश्रमात् चित्रकूट प्रापणम्—दशरथस्य मरणम्—दूतैः भरतस्य मातृ कुलादानयनम्—भरतस्य विलापः—कैकेय्या धिक्करणम्—कौशल्या भरतयो राम विवासन विषये सम्वादः—भरतेन प्रजा समर्पितस्य राज्यस्यास्वीकरणम्—पित्रौर्ध्वदेहिकादनन्तरं ससैन्यस्य भरतस्य राम प्रतिनिवर्तनाय वनगमम्—राम भरत सङ्गमनम्—पितृ मरण वृत्तं श्रुत्वा रामस्य शोकः—भरतेनातिप्रार्थितस्यापि रामस्य वनवासावधिमसमाप्त्या योध्यां प्रति निवर्तनास्वीकरणम्—राम पादुके आदाय भरतस्य तयोरेव राज्य पदारोपणम्—रामस्य चित्रकूट-त्यागः। १५—४४

आरण्यकाण्डम्

रामस्य दण्डकारण्यं प्रविश्यागस्त्येन समागमः—तस्माद्रामस्यास्त्र प्राप्तिः—ततः प्रस्थाय पञ्चवटी प्रापणम्—राम रूप मुग्धायाः शूर्पणखायाः तत्समीपमागत्य परिणयाय कथनम्—क्रुद्धेन लक्ष्मणेन तन्नासिका कर्ण छेदः—विलपन्त्यास्तस्याः खर दूषण समीपे गत्वा तयोरुत्तेजनम्—रामेण युद्धे तयोर्वधः—रावणस्य मारीचाय मृगरूप मास्थाय सीता हरणाया देशः—सीता प्रलोभनाया गतस्य मारीचस्य रामेण वधः—मृगस्य चीत्कारेण राम मृत्यु शङ्किते लक्ष्मणे सीतां विहाय गते पश्चात्

परिव्राजक रूप मास्थाय रावणेन सीता हरणम्—जटायू रावणयोर्युद्धम्—राम लक्ष्मणयोस्सीतान्वेषणम्—जटायुषः तद्धरण प्रवृत्तिप्रापणम् ।

४४—५२

किष्किन्धाकाण्डम्

रामलक्ष्मणयोः पम्पासरः प्राप्तिः—तत्र तयोः सुग्रीव सख्यम्—रामेण वालि वधः—सुग्रीवस्य किष्किन्धा राज्येऽभिषेचनम्—सुग्रीवेण हनूमत्प्रमुखाणां वानराणां सीता प्रवृत्त्यै प्रस्थापनम्—सम्पातेः सीता प्रवृत्तिं प्राप्य हनूमतस्समुद्र लंघनम् । ५१—६९

सुन्दरकाण्डम्

हनूमतः लङ्का गमनम्—तत्राशोक वने राक्षसीपरिवृतायास्सीताया दर्शनम्—रावणस्य सीतामुपगम्य स्वप्रणय दर्शनम्—सीतायास्तन्निन्दनम्—हनूमतः सीतायै स्वपरिचयः—रामनामाङ्कित मुद्रादानम्—हनूमतः पृष्टमारोप्य सीताया लङ्का विद्रावणाय कथनम्—सीताया एतदस्वीकरणम् — सीताचूडामणिमादाय प्रतिनिवर्तमानस्य हनूमतोऽशोक वनं विध्वंसः—राक्षसैर्बद्धस्य तस्य रावणाभिमुखे नयनम्—तस्य सीता हरणाय रावण भर्त्सनम्—क्रुद्धस्य रावणस्य वस्त्रैस्तत्पुच्छ मावेष्ट्य तद्दाहा ज्ञापनम्—ज्वलितेन पुच्छेन हनूमतः लङ्कादहनं—पुच्छस्य च समुद्रे निर्वापः—राम समीपमेत्य सीता वृत्तश्रावणम् । ५९—६९

युद्धकाण्डम्

सुग्रीवहनूमत्सहितानां रामादीनां लङ्काभियानम्—विभीषणेन रावणस्य सीताहरण गर्हित कर्मणः निवारणम्—रावणस्य विभीषण तर्जनम्—विभीषणस्य भ्रातृ पक्षं त्यक्त्वा रामाश्रयणम्—नलस्य समुद्रसेतु बन्धनम्—

राम सैन्यस्य तद्द्वारा लङ्का प्रापणम्—राम रावणयोर्युद्धम्—कुम्भकर्ण वधः—मेघनादस्य युद्धक्षेत्रा गमनम्—तत्र च तस्य लक्ष्मणेन वधः—रावण क्षिप्तया शक्त्याऽभिहतस्य लक्ष्मणस्य मूर्छा—हनूमतः सञ्जीवन्यानयनम्—तत्प्रयोगेण लक्ष्मणस्य मूर्छापगमः—रामेण रावण वधः—लङ्का राज्ये विभीषणाभिषेचनम्—सीतां गृहीत्वा रामस्य प्रतिनिवर्तनम्—चतुर्दशवर्ष समाप्तिः—सुग्रीवादि सहितस्य रामस्यायोध्यागमनम्—तच्छ्रुत्वा भरतस्य स्वागत करणम्—रामाभिषेकः—किञ्चित्कालमयोध्यायामुषित्वा सुग्रीवादीनां प्रतिनिवर्तनम्—७०—८४

राम-कथा-मंजरी

(बालकाण्डम्)

अयोध्या-वर्णनम्

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूत-धन-धान्य-वान् ॥१॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोक-विश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥२॥
तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेद-वित्सर्व-संग्रहः ।
राजा दशरथो नाम लोकस्य परिरक्षिता ॥३॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो न च तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥४॥
तस्य चैवं-प्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंश-करः सुतः ॥५॥

(मुदितः) सन्तुष्टजनः । (स्फीतः) उत्तरोत्तरं वृद्धिंगतः । (मानवेन्द्रेण) मनुष्य-स्वामिना । (सर्वसंग्रहः) सर्वेषामपरिमित-बल-राष्ट्र-दुर्गादीनां संग्राहकः । (अनाहिताग्निः) अजस्राग्निहोत्ररतः । (अयज्वा) यागरहितः । (अवृत्तः) सदाचाररहितः । (एवं-प्रभावस्य) एवं वर्णितः प्रभावोयस्य । (तप्यमानस्य) एवंविधैश्वर्यवत्त्वेऽपि परितप्यमानस्य ।

दशरथस्य यज्ञ-प्रारम्भः

ततो वशिष्ठ-प्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥६॥

ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥७॥

समाप्त-दीक्षा-नियमः पत्नी-गण-समन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्य-बल-वाहनः ॥८॥

दशरथ-पुत्रोत्पत्तिः

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
कौशल्याजनयद्रामं सर्व-लक्षण-संयुतम् ।
भरतोनाम कैकेय्यां जज्ञे सत्य-पराक्रमः ॥९॥

अथ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ।
उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥१०॥

[युग्मकम्]

अतीत्यैकादशाहं तु नाम-कर्म तथाकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकेयी-सुतम् ॥११॥
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरन्तथा ।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥१२॥

(आरभन्) छान्दसम् । (पुत्रीयां) पुत्र-प्राप्ति-हेतुभूताम् । (समाप्तदीक्षानियमः) समाप्तो दीक्षार्थो नियमो यस्य । (नावमिके तिथौ) नवम्यां तिथौ । (सत्यपराक्रमः) सत्यः कापट्यरहितः पराक्रमः यस्य । (जनाकुलः) जनैः आकुलः व्याप्तः ।

ते चापि मनुज-व्याघ्राः वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृ-शुश्रूषण-रता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
सर्वे वेद-विदः शूराः सर्वे लोक-हिते रताः ॥१३॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्य-पराक्रमः ।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥१४॥

राम-याच- अथ राजा दशरथस्तेषां दार-क्रियां प्रति ।
नाथ विश्वा- चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः स-बान्धवः॥१५

मित्रागमनम् तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रि-मध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः॥१६

अथ हृष्ट-मना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥१७॥

"अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनम्प्रति ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम" ॥१८॥

(मनुजव्याघ्राः) पुरुषसिंहाः । (वैदिकाध्ययने) वेदसम्बन्ध्यध्ययने । (तेषां) मिति निर्धारणे षष्ठी । (इष्टः) प्रियः । (शशाङ्कः) चन्द्रः । (दारक्रियाम्) विवाहम् । (सोपाध्यायः) सपुरोहितः । (ब्रूहीत्यादि) (तुभ्यं) ते (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) । (यत्कार्य्यं प्रति) यत्कार्य्यार्थम् आगमनं तन्मया प्रार्थितःसन् ब्रूहि । (दैवतम्) इष्टदेवोऽतः पूज्यः ।

तच्छ्रुत्वा राज-सिंहस्य वाक्यमद्भुत-विस्तरम् ।
हृष्ट-रोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१९॥
"यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्य-प्रतिश्रवः ॥२०॥
अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ काम-रूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥२१॥
स्वपुत्रं राज-शार्दूल, रामं सत्य-पराक्रमम् ।
काकपक्ष-धरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥२२॥
शक्तोह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्माण स्तेषामपि विनाशने" ॥२३॥
रामस्य तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
प्रस्थानम् प्रहृष्ट-वदनोराममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥२४॥

(अद्भुतविस्तरम्) दैवतं हि भवान्ममेत्याद्युक्ति-रूपमाश्चर्य प्रपञ्चम् । (तस्य) तद्वाक्य-प्रतिपाद्यस्य । (निश्चयम्) करिष्यामीति अङ्गी-कारम् । (सत्यप्रतिश्रवः) सत्यप्रतिज्ञः । (आतिष्ठे) आस्थितोऽस्मि । (कामरूपिणौ) यथेच्छारूपधारिणौ । (काकपक्षधरम्) बालानां कपोलसमीपे शिखा काकपक्षः । (विकर्माणः) विघ्नकर्तारः । (आजुहाव) आहूतवान् ।

(युग्मकम्)

कृत-स्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिपूजितम् ॥२५॥
स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिक-पुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥२६॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततोरामो धनुर्धरः ।
काक-पक्ष-धरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥२७॥

अध्यर्ध-योजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥२८॥

राममन्त्र-शिक्षणम् । "मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
एतद्विद्या-द्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव" ॥२९॥

रामेणताडका वधः । ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्ट-वदनः शुचि ।
प्रतिजग्राह तें विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥३०॥

स वनं घोर-संकाशं दृष्ट्वा नृप-वरात्मजः ।

(कृतस्वस्त्ययनम्) कृतमङ्गलम् । (पुरोधसा) पुरोहितेन । (धन्वी) धनुर्विद्याकृतश्रमः । (अन्वगात्) अनुजगाम । (अध्यर्ध-योजनम्) अर्धाधिकयोजनम् । (मन्त्रग्रामम्) बलाऽबलविद्या-संज्ञकं मन्त्र-समूहम् । (भावितात्मनः) ध्यातात्मस्वरूपात् । (घोरसङ्काशम्) भयानक-दर्शनम् ।

राम सैन्यस्य तद्द्वारा लङ्का प्रापणम्—राम रावणयोर्युद्धम्—कुम्भकर्ण वधः—मेघनादस्य युद्धक्षेत्रा गमनम्—तत्र च तस्य लक्ष्मणेन वधः—रावण क्षिप्तया शक्त्याऽभिहतस्य लक्ष्मणस्य मूर्छा—हनूमतः सञ्जीवन्यानयनम्—तत्प्रयोगेण लक्ष्मणस्य मूर्छापगमः—रामेण रावण वधः—लङ्का राज्ये विभीषणाभिषेचनम्—सीतां गृहीत्वा रामस्य प्रतिनिवर्तनम्—चतुर्दशवर्ष समाप्तिः—सुग्रीवादि सहितस्य रामस्यायोध्यागमनम्—तच्छ्रुत्वा भरतस्य स्वागत करणम्—रामाभिषेकः—किञ्चित्कालमयोध्यायामुषित्वा सुग्रीवादीनां प्रतिनिवर्तनम्—७०—८४

राम-कथा-मंजरी

(बालकाण्डम्)

अयोध्या-वर्णनम्

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूत-धन-धान्य-वान् ॥१॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोक-विश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥२॥
तस्यां पुर्य्यामयोध्यायां वेद-वित्सर्व-संग्रहः ।
राजा दशरथो नाम लोकस्य परिरक्षिता ॥३॥
नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो न च तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥४॥
तस्य चैवं-प्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंश-करः सुतः ॥५॥

(मुदितः) सन्तुष्टजनः । (स्फीतः) उत्तरोत्तरं वृद्धिंगतः । (मानवेन्द्रेण) मनुष्य-स्वामिना । (सर्वसंग्रहः) सर्वेषामपरिमित-बल-राष्ट्र-दुर्गादीनां संग्राहकः । (अनाहिताग्निः) अजस्राग्निहोत्ररतः । (अयज्वा) यागरहितः । (अवृत्तः) सदाचाररहितः । (एवं-प्रभावस्य) एवं वर्णितः प्रभावोयस्य । (तप्यमानस्य) एवंविधैश्वर्य-वत्त्वेऽपि परितप्यमानस्य ।

दशरथस्य यज्ञ-प्रारम्भः

ततो वशिष्ठ-प्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥६॥

ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥७॥

समाप्त-दीक्षा-नियमः पत्नी-गण-समन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्य-बल-वाहनः ॥८॥

दशरथ-पुत्रोत्पत्तिः

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
कौशल्याजनयद्रामं सर्व-लक्षण-संयुतम् ।
भरतोनाम कैकेय्यां जज्ञे सत्य-पराक्रमः ॥९॥

अथ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ।
उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥१०॥

[युग्मकम्]

अतीत्यैकादशाहं तु नाम-कर्म तथाकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकेयी-सुतम् ॥११॥
सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरन्तथा ।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥१२॥

(आरभन्) छान्दसम् । (पुत्रीयां) पुत्र-प्राप्ति-हेतुभूताम् । (समाप्तदीक्षानियमः) समाप्तो दीक्षार्थो नियमो यस्य । (नावमिके तिथौ) नवम्यां तिथौ । (सत्यपराक्रमः) सत्यः कापट्यरहितः पराक्रमः यस्य । (जनाकुलः) जनैः आकुलः व्याप्तः ।

ते चापि मनुज-व्याघ्राः वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृ-शुश्रूषण-रता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
सर्वे वेद-विदः शूराः सर्वे लोक-हिते रताः ॥१३॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्य-पराक्रमः ।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥१४॥

राम-याच- अथ राजा दशरथस्तेषां दार-क्रियां प्रति ।
नाय विश्वा- चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः स-बान्धवः॥१५

मित्रागमनम् तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रि-मध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः॥१६

अथ हृष्ट-मना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥१७॥

"अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनम्प्रति ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम" ॥१८॥

(मनुजव्याघ्राः) पुरुषसिंहाः । (वैदिकाध्ययने) वेदसम्बन्ध्यध्ययने । (तेषां) मिति निर्धारणे षष्ठी । (इष्टः) प्रियः । (शशाङ्कः) चन्द्रः । (दारक्रियाम्) विवाहम् । (सोपाध्यायः) सपुरोहितः । (ब्रूहीत्यादि) (तुभ्यं) ते (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) । (यत्कार्य्यं प्रति) यत्कार्य्यार्थम् आगमनं तन्मया प्रार्थितःसन् ब्रूहि । (दैवतम्) इष्टदेवोऽतः पूज्यः ।

तच्छ्रुत्वा राज-सिंहस्य वाक्यमद्भुत-विस्तरम् ।
हृष्ट-रोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१९॥
"यतु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्य-प्रतिश्रवः ॥२०॥
अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ काम-रूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥२१॥
स्वपुत्रं राज-शार्दूल, रामं सत्य-पराक्रमम् ।
काकपक्ष-धरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥२२॥
शक्तोह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्माण स्तेषामपि विनाशने" ॥२३॥
रामस्य तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
प्रस्थानम् प्रहृष्ट-वदनोराममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥२४ ॥

(अद्भुतविस्तरम्) दैवतं हि भवान्ममेत्याद्युक्ति-रूपमाश्चर्यं प्रपञ्चम् । (तस्य) तद्वाक्य-प्रतिपाद्यस्य । (निश्चयम्) करिष्यामीति अङ्गीकारम् । (सत्यप्रतिश्रवः) सत्यप्रतिज्ञः । (आतिष्ठे) आस्थितोऽस्मि । (कामरूपिणौ) यथेच्छारूपधारिणौ । (काकपक्षधरम्) बालानां कपोलसमीपे शिखा काकपक्षः । (विकर्माणः) विघ्नकर्तारः । (आजुहाव) आहूतवान् ।

(युग्मकम्)

कृत-स्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिपूजितम् ॥२५॥
स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिक-पुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥२६॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततोरामो धनुर्धरः ।
काक-पक्ष-धरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥२७॥
अध्यर्ध-योजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥२८॥

राममन्त्र-शिक्षणम्। "मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
एतद्विद्या-द्वये लब्धे न भवेत्सदृशस्तव" ॥२९॥

रामेणताड-का वधः। ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्ट-वदनः शुचि ।
प्रतिजग्राह तें विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥३०॥
स वनं घोर-संकाशं दृष्ट्वा नृप-वरात्मजः ।

(कृतस्वस्त्ययनम्) कृतमङ्गलम् । (पुरोधसा) पुरोहितेन । (धन्वी) धनुर्विद्याकृतश्रमः । (अन्वगात्) अनुजगाम । (अध्यर्ध-योजनम्) अर्धाधिकयोजनम् । (मन्त्रग्रामम्) बलाऽबलविद्या-संज्ञकं मन्त्र-समूहम् । (भावितात्मनः) ध्यातात्मस्वरूपात् । (घोरसङ्काशम्) भयानक-दर्शनम् ।

अविग्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनि-पुङ्गवम् ॥३१॥
"अहो वन मिदं दुर्गं झिल्लिका-गण-नादितम् ।
संकीर्णं वदरीभिश्च किन्वेतद्दारुणं वनम्" ॥३२॥
तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
ताटका नाम भद्रन्ते भार्य्या सुन्दस्य धीमतः ।
इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥३३॥
सेयं पन्थानमावार्य्य वसत्यध्यर्ध-योजने ।
स्व-बाहु-बलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥३४॥
नहि ते स्त्री-वध-कृते घृणा कार्य्या नरोत्तम ।
चातुर्वर्ण्य-हितार्थञ्च कर्तव्यं राज-सूनुना" ॥३५॥
मुनेर्वचनमक्लीवं श्रुत्वा नृप-वरात्मजः ।
ज्या-घोष मकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥३६॥
तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोध-मूर्छिता ।
श्रुत्वाचाभ्य द्रवद्वेगाद् यतः शब्दो विनिःसृतः॥३७॥

(अविग्रहतम्) जनसञ्चाररहितमतोऽन्तुरगाम्। (झिल्लिका) कीट विशेषः। (दुष्टचारिणीम्) दुराचारिणीम्। (अक्लीवम्) धृष्टम्। (तं शब्दं श्रुत्वा अभिनिध्याय) इत्यन्ययः। (अभिनिध्याय) शब्द-देशं निश्चित्य।

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनिमिव ।
शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥३८॥
अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशा ।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्र-ग्राममनुत्तमम् ।
प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥३९॥

रामेण विश्वामित्र-यज्ञ-रक्षणम्

अथ तौ देश-काल-ज्ञौ राज-पुत्रावरिन्दमौ ।
अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥४०॥
अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ।
मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ।
आगम्य भीम-संकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥४१॥
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीव-लोचनः ।
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परम-क्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥४२॥
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।

(विक्रान्ताम्) प्रक्षिप्ताम् । (उष्य, उषित्वा) आर्षमिदम् । (नियतेन्द्रियः) निगृहीतेन्द्रियः । (षडहोरात्रम्) षड्दिवसपर्य्यन्तम् । (भीम सङ्काशाः) भयङ्कराः । (रुधिरौघम्) रक्तस्रवम् । (अवासृजन्) ववर्षुः । (परमोदारम्) परमश्रेष्ठम् ।

सम्पूर्णं योजन-शतं क्षिप्तः सागर-संप्लवे ॥४३॥

सुबाहु-मरणम् विगृह्य सुमहच्चास्त्रमाग्नेयं रघु-नन्दनः ।
सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥४४॥

विश्वामित्रस्य अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।
मिथिला- निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥४५॥
प्रस्थानम् "मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ।
यज्ञः परम-धर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥४६॥
त्वं चैव नर-शार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ।
अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि" ।
एवमुक्त्वा मुनि-वरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥४७॥
ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञ-वाटमुपागमत् ॥४८॥
विश्वामित्र मनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।
प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥४९॥
अथ राजा मुनि-श्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।
"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनि-पुङ्गव ।

(सागर-संप्लवे) समुद्रमध्ये । (निरीतिकाः) बाधारहिताः । (मैथिलस्य) मिथिलाधिपतेः । (परमधर्मिष्ठः) अतिशय धर्मोत्पादकः । (यज्ञवाटम्) यज्ञशालाम् ।

यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभिस्सह" ॥५०॥
इत्युक्त्वा मुनि-शार्दूलं प्रहृष्ट-वदनस्तदा ।
पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥५१॥

जनकाय रामा- "इमौ कुमारौ भद्रं ते देव-तुल्य-पराक्रमौ ।
गमन-कारण काकपक्ष-धरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" ॥५२॥
वर्णनम् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ।
महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥५३॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
"इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितम् ॥५४॥
राजभिश्च महावीर्य्यैरशक्तैः पूरितुं पुरा ।
दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥५५॥

विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनक-भाषितम् ।
'वत्स राम, धनुः पश्य' इति राघवमब्रवीत् ॥५६॥

महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।

(यज्ञोपसदनम्) यज्ञस्थानम् । (महाधनुषि जिज्ञासाम्) रामस्य धनुर्विषयां दिदृक्षाम् । पुरा पूरितुमशक्तै राजभिश्चाभिपूजितम् (इत्यन्वयः)

मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ।
रामस्य "इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् संस्पृशामीह पाणिना" ॥५७॥
धनुर्भङ्गः लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ।
आरोपयित्वा मौर्वीञ्च पूरयामास तद्धनुः ॥५८ ॥
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ।
तस्य शब्दो महानासीन्निर्घात-सम-निःस्वनः ॥५९॥
निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥६०॥
प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगत-साध्वसः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनि-पुङ्गवम् ॥६१॥
"भगवन् दृष्टवीर्य्यो मे रामो दशरथात्मजः ।
अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च न तर्कित मिदं मया ॥६२॥
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।
सीता भर्त्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥६३ ॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।

(अपावृत्य) गतापवरणीकृत्य । (लीलया) अनायासेन । (निर्घात-सम-निःस्वनः) अशनि-ध्वनि-समः शब्दः । (विगतसाध्वसः) रामेण धनुष्यनारोपिते कन्याऽविवाहिता अवस्थास्यतीति या भीः सा गता । (आहरिष्यति) सम्पादयिष्यति । (भवतोऽनुमते) भवदनुमत्या ।

मम कौशिक भद्रन्ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ।
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यै रानयन्तु पुरं मम" ॥६४॥

जनकस्यायो- जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्त-वाहनाः ।
ध्यां प्रति दूत- ददृशुर्देव-संकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ।
प्रस्थापनम् तञ्चैव प्रश्रितं वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥६५॥

"पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्त मिदमब्रवीत् ॥६६॥
तद्वै रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाराज महत्यां जन-संसदि ॥६७॥
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातु मर्हसि" ॥६८॥
दूत-वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परम हर्षितः ।
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहा नभ्युपेयिवान् ॥६९॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।
दशरथाप्राप्तिः मुदितो जनको राजा हर्षं च परमं ययौ ।

(प्रश्रितैः) विनययुक्तैः । (अव्यग्रं) व्यग्रतां विहाय । (कौशिकानुमते) विश्वामित्रानुमत्या । (जनसंसदि) जनानां सभायाम् । (चतुरहम्) चतुर्दिनपर्यन्तम् । (अभ्युपेयिवान्) प्राप्तः ।

उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥७०॥
"स्वागतन्ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ।
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्य-निर्जिताम् ॥७१॥
ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनि-पुङ्गव ।
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥७२॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वज-सुते इमे ।
दशरथस्य पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्न-भरतावुभौ" ॥७३॥
पुत्राणां ततः सीतां समानीय सर्वाभरण भूषिताम् ।
परिणयः समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ।
अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्द-वर्धनम् ॥७४॥
"इयं सीता मम सुता सह-धर्म-चरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रन्ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥७५॥
पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा" ।
इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलन्तदा ॥७६॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।

(दिष्ट्या) असद्भाग्यवशेन । (वीर्यनिर्जिताम्) शौर्यप्राप्ताम् । (अग्नेः समक्षं) राघवाभिमुखे संस्थाप्य । (सहधर्मचरी) धर्मकार्येष्वभिन्नरूपा, स्त्रियाः पुरुषार्धाङ्गिनीत्वात् । (प्रतीच्छ) प्रतिगृहाण । (मंत्रपूतम्) कन्यादानमन्त्रेण पूतम् ।

चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ।
यथोक्तेन पथा चक्रुर्विवाहं विधि-पूर्वकम् ॥७७॥

विश्वामित्र- अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रोमहामुनिः ।
गमनम् आपृच्छ्य तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥७८॥

रामस्य पर- राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रैर्महात्मभिः ।
शुरामाभि ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥७९॥

मुख्यं तस्य ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ।
च पराजयः भार्गवं जामदग्नेयं मार्गे राज-विमर्दिनम् ।
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥८०॥

"राम दाशरथे राम वीर्य्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ।
धनुषो भेदनञ्चैव निखिलेन मया श्रुतम् ।
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥८१॥

तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ।

(यथोक्तेन पथा) शास्त्रोक्त विधिना । (आपृच्छ्य) अनुमतिं गृहीत्वा । (सबलानुगः) बलैः अनुगैरनुचरैश्च सहितः । (राज-विमर्दनम्) क्षत्रिय-ध्वंसकम् । (निखिलेन) निश्शेषतः । (गृह्य) गृहीत्वा आर्षमिदम् ।

पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च" ॥८२॥

श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
आरोप्य स धनूरामः शरं सज्यं चकार ह ।
निर्वीर्यो जामदग्न्येऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥८३॥

परशुराम-गमनम्
ततोऽभिहतवीर्यत्वात्सहसैव जडीकृतः ।
जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥८४॥

गतोराम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ।
चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ।

दशरथस्या-योध्याप्राप्तिः
ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥८५॥

कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ।
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥८६॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं कैकेयी-पुत्रमब्रवीत् रघुनन्दनः ।
त्वां नेतुमागतो वीरः युधाजिन्मातुलस्तव ॥८७॥

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
पितरं देवसंकाशौ पूजयामासतुस्तदा ॥८८॥

(पूरयस्व) शरयुक्तं कृत्वा आकर्षस्व । (सज्यं) ज्या-युक्तम् । (अभिहत-वीर्यत्वात्) निर्जित-पराक्रमत्वात् । (वर्तयंति) पित्रुक्तं कुर्वन्ति ।

अयोध्याकाण्डम्

भरतशत्रुघ्नयोः गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।

भरत-मातुल-शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीति-पुरस्कृतः ॥१॥

गृह-गमनम् अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।

प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥२॥

राम-यौवराज्य वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः ।

विचारः मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥३॥

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ।

शीघ्रं परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।

हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥४॥

"इदं शरीरं कृत्स्नं लोकस्य चरता हितम् ।

पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितम्मया ॥५॥

(अनघः) पापरहितः । (नित्यशत्रुघ्नः) नित्यशत्रवः कामाद्-यस्तद्धन्ता । (प्रीति-पुरस्कृतः) भरत-विषयक-स्नेह-युक्तः । (प्रीतिः) चिन्ता । (पर्जन्यः) मेघः । (समुदितैः) स्वाभाविकैः । (उद्धर्षणम्) हर्ष-जनकम् । (चरता) कुर्वता । (पाण्डुरस्य) श्वेतस्य । (आत-पत्रस्य) छत्रस्य ।

सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान्" ॥६॥
इदं ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यानन्दन्नृपानृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्तइव बर्हिणः ॥७॥
"इच्छामोहि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम्॥८॥

[युग्मकम्]

रामः सत्पुरुषो लोके सत्य-धर्म-परायणः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्य्ये साक्षाच्छचीपतेः ॥९॥
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येको भोक्तुं किंनु महीमिमाम् ॥१०॥
तमेवं-गुण-सम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी" ॥११॥
तेषामञ्जलि-पद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।

(प्रत्यानन्दन्) प्राशंसन् । (वृष्टिमन्तम्) वर्षन्तम् । (बर्हिणः) मयूराः । (छत्रावृताननम्) छत्रेण आवृतमाननं यस्य तम् । (बृहस्पतेः) देवगुरोः । (शचीपतेः) इन्द्रस्य । (मेदिनी) तत्स्थोजन इत्यर्थः । (अञ्जलिपद्मानि) पद्माकारानञ्जलीन् ।

प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रिय-हितं वचः ॥१२॥
"अहोऽस्मि परम-प्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ" ॥१३॥
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ।
"रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति" ॥१४॥
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राज-शासनात् ।
रामं तत्रानयाञ्चक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥१५॥
प्रासादस्थो रथ-गतं ददर्शायान्तमात्मजम् ।
गन्धर्व-राज-प्रतिमं लोके विख्यात-पौरुषम् ॥१६॥
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलि-पुटं नृपः ।
दिदेश श्रीमान् रुचिरं रामाय परमासनम् ।
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥१७॥
'त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ।
तस्मात्त्वं पुष्य-योगेन यौवराज्यमवाप्नुहि ।

(प्रगृहीतानि) प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि । (कृतात्मा) धर्मे कृतबुद्धिः । (गन्धर्व-राज-प्रतिमम्) सौन्दर्ये गन्धर्व-राज-समम् । (विख्यातम्) प्रसिद्धम् (पौरुषं) यस्य तम् । (कृताञ्जलि-पुटम्) बद्ध-हस्त-द्वयम् । (पुष्य-योगेन) चन्द्रस्य पुष्ययोगोपलक्षितकाले ।

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति" ॥१८॥

अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।

ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥१९॥

ज्ञाति-दासी यतो नित्यं कैकय्या स्तु सहोषिता ।

प्रासादं चन्द्र-सङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥२०॥

मन्थरायाः प्रहृष्ट-मुदितैः पौरैरुच्छ्रित-ध्वज-मालिनीम् ।

कैकेय्युत्ते- अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥२१॥

जनम् प्रहर्षोत्फुल्ल नयनां पाण्डुर-क्षौम-वासिनीम् ।

अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ।

"अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे" ॥२२

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।

आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥२३॥

(कामतः) प्रकामम् । (ज्ञातिदासी) मातृकुलस्य दासी । (चन्द्र-सङ्काशम्) सुधा-धवलितत्वात् । (यदृच्छया) न केनापि प्रेषिता । पौरैरुपलक्षिताम् । (उच्छ्रितः) प्रासादशिखरारोपिताः (ध्वजानां मालाः) श्रेणयः यस्याम् । (प्रहर्षेण उत्फुल्ले) विकसिते (नयने) यस्यास्ताम् । (पाण्डुर-क्षौम-वासिनीम्) श्वेत-वस्त्र-धराम् । धात्रीम् रामस्येतिशेषः । (राघव-श्रियम्) राघवे राज्ञा न्यस्यमानां । (श्रियं) राज्यलक्ष्मीम् ।

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥२४॥

"उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभि वर्तते ।
उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥२५॥

अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति" ॥२६॥

मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
उत्तस्थौ हर्ष-संपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ।
"रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये" ॥२७॥

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृश-दुःखिता ।
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य कैकेयीं पुनरब्रवीत् ॥२८॥

"भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः ।
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि, परिहास्यते ॥२९॥

(पापदर्शिनी) पाप-कर्मणा उपदेष्ट्री । अस्या उत्थाने कालक्षेपो भविष्यतीति शयानामेव । (अभिवर्तते) अभितः परितः वर्तते वेष्टयतीत्यर्थः । (उपप्लुतमघौघेन) दुःखसमूहेन व्याप्तम् । (अक्षयम्) अशक्यप्रतीकारम् । (परिहास्यते) हीनो भविष्यति ।

दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राम-माता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत्" ॥३०॥

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलिताननाः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥३१॥

'अद्य राम मितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये" ॥३२॥

अथ वै रुषिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ।
क्रोधागारे निपतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥३३॥

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
कैकेय्यादृश- उपस्थान मनुज्ञाप्य प्रविवेश निकेतनम् ॥३४॥

रथाद्दूरप्राप्तिः स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहु-युक्तं निशाकरः ॥३५॥

तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ।
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगती-पतिः ।

(सौभाग्यवत्तया) पति-वात्सल्यतया । (वैरं न यातयेत्) वैरनिर्यातनं न कुर्य्यात् । (रुषितः) क्रुद्धः । (मलिनाम्बरा) मलिनवस्त्रधरा । (उपास्थान मनुज्ञाप्य) उपस्थितानां मन्त्रि-पुरोहितादीनां स्व-स्व-गृह-गमनमनुज्ञाप्य । (पाण्डुराभ्रेत्यादि) रुष्ट कैकेयीयुक्तया, सुधा-धवलतया च पाण्डुराभ्रयुक्तत्वमाकाशस्य । (अतथोचिताम्) तथा शयनानुचिताम् ।

तां वै कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥३६॥

"भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याण-चेतसि ।
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे" ॥३७॥

उवाच पृथिवी-पालं कैकेयी दारुणं वचः ।
"स्मर राजन् पुरावृत्तं तस्मिन् देवासुरे रणे ।
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुः तव जीवितमन्तरा ॥३८॥

तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददे वरौ ॥३९॥

तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनन्दन ॥४०॥

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ।
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥४१॥

अभिषेक-समारम्भो राघवस्योप कल्पितः ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ॥४२॥

(सुकृतेन) स्वपुण्येन । (च्यावयदिति) अडभाव आर्षः । (शत्रुः) शम्बरः । (जीवितमन्तरां) प्राणहरणं विना । (निक्षेपौ) न्यासरूपेण स्थापितौ । मृगयामि वाञ्छामीत्यर्थः । (प्रति श्रुत्य) शपथ-पूर्वं प्रतिज्ञाय । ((समारम्भः) सामग्री ।

नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
चीराजिन-धरो धीरो रामो भवतु तापसः" ॥४३॥
ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च ॥४४॥
दशरथ- "सदा ते जननी-तुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ।
विलापः तस्यैव त्व मनर्थाय किं निमित्तमिहोद्यता ॥४५॥
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत्" ॥४६॥
पुत्र-शोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य सैक्ष्वाकुमिदमब्रवीत् ॥४७॥
"आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मे प्रचोदितः ।
प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥४८॥
समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥४९॥

(अभिसमापेदे) प्राप । (प्रतताप) मूर्छां प्राप्तः । (कुर्मि) इत्यार्षम् । (विचेष्टमानम्) विविधचेष्टाः कुर्वन्तम् । (परित्यक्ता) उपेक्षिता ।

एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्र-कृतं यथा ॥५०॥
तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्र-नक्षत्र-मालिनी ॥५१॥
वसिष्ठो गुण-सम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
उपगृह्याशु संभारान् प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥५२॥
सुमन्त्र-प्रवेशः सत्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।
द्वारे मनुज-सिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥५३॥
तमुवाच महातेजाः सूत-पुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः "क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम्" ॥५४॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सूत-पुत्रो महाबलः ।
स्तुवन्नृपति-शार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥५५॥
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक मही-पतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥५६॥

(इन्द्रकृतम्) इन्द्र-प्रेरित-वामनकृतम् । (पाशम्) पद्-त्रयमित-प्रतिज्ञात-भूमि-दान-रूपम् । (प्रभाता जाता) रात्रि-रित्यर्थः । (संभारान्) कुशादीन् । (दैन्यं) सत्य-पाश-बन्धजम् (मन्त्रज्ञा) स्वकार्ये वक्तव्या ।

"सुमन्त्र राजा रजनीं राम-हर्ष-समुत्सुकः ।
प्रजागर-परिश्रान्तः निद्रा-वशमुपागतः ॥५७॥
तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा" ॥५८॥
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
"राममानय सूतेति यदस्यभिहितोऽनया" ॥५९॥
स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
कैकेय्याः निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥६०॥
सुमन्त्राय प्राञ्जलिं सुमुखं दृष्ट्वा विहा-शयनासने ।
रामानयनादेशः राज-पुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राज-सत्कृतः ॥६१॥
"कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम्"॥६२॥
अथ सीतामनुज्ञाप्य कृत-कौतुक-मङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सहं रामो निवेशनात् ॥६३॥
रामागमनम् स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।

(सुमुखं) प्रसन्न-वदनम् । ("कौशल्या सुप्रजा) येन सुपुत्रेण त्वया कौसल्या सुप्रजावती तं त्वाम् । (कृतः) अनुष्ठितः (कौतुकार्थम्) अभिषेकोत्सवार्थं (मङ्गलं) येन सः ।

कैकेयी-सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥६४॥
सपितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥६५॥
रामेत्युक्त्वा च वचनं वाष्प-पर्य्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥६६॥
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
चिन्तयामास चतुरो रामः पितृ-हिते रतः ॥६७॥
दशरथं दृष्ट्वा "अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
रामस्य खेदः तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥६८॥
कैकय्याःतत्का-सदीन इव शोकेन विषण्ण-वदन-द्युतिः ।
रण-प्रच्छनम् कैकेयीमभिवाद्यैवं रामो वचनमब्रवीत् ॥६९॥
"कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥७०॥
अतोषयन् महाराजमकुर्वन् वा पितुर्वचः ।
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे" ॥७१॥

मुखेन उपलक्षितम् । (सुसमाहितः) नित्यमेकाग्रचित्तः । (वाष्प-पर्य्याकुलेक्षणः) अश्रु-व्याप्त-नेत्रः । (अन्यदा) अन्यकाले । (आयासः) खेदः ।

कैकय्या- एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उत्तरम् उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्ट मात्महितं वचः ॥७२॥
"यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम्"॥७३॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच वचनं रामस्तां देवीं नृप-सन्निधौ ॥७४॥
रामस्य पित्रा- "अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।
देश-पालन- अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥७५॥
संदेहे शोक-भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ।
प्रकाशः नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥७६॥
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् ।
कैकेय्या रामाय करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥७७॥"
स्ववर- तमार्जव समायुक्तमनार्य्या सत्यवादिनम् ।
श्रावणम् उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ।
"सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ॥७८॥

(राजा यद् वक्ष्यते तत् करिष्यसीत्यर्थः) । (धिक्) मामितिशेषः। (हितेन) हितकर्त्ता । (द्विर्नाभिभाषते) यदुक्तं तदुक्तमेव, तद्विरुद्धं पुनर्न वदति । (आर्जव-समायुक्तम्) विनय सम्पन्नम् । (सन्निदेशे) पितृ-प्रतिज्ञा-सम्पादने ।

त्वया रण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥७९॥
एतत् कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम्" ॥८०॥
तदप्रिय ममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥८१॥

रामस्य कैकेय्याः संदेह-निराकरणम्

"नाहमर्थ-परो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे ।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ॥८२॥
नह्यतो धर्म-चरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचन-क्रिया ॥८३॥
यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥८४॥"
वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तथा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्य्यायाः निष्पपात महाद्युतिः ॥८५॥

(सत्येन) सत्य-परिपालनेन । (अर्थ–परः) धनलुब्धः स्वार्थसाधन–परो वा । (वचन-क्रिया) आज्ञप्ति-करणम् । (निष्पपात) निश्चक्राम ।

रामस्य मातृ- जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ।
गृह-गमनम् ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥८६॥
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृ-नन्दन मागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥८७॥
परिष्वक्तश्च वाहुभ्यामुपघ्रातश्च मूर्ध्नि ।
दत्तमासनमालम्ब्य भोजनेन निमन्त्रितः ।
मातरं राघवः किञ्चिद् व्रीडात् प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥८८॥
रामस्य मात्रे "भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
स्व-निर्वास मां पुनर्दण्डकारण्ये प्रव्राजयति तापसम् ।
वृत्त श्रावणम् चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं विजने वने" ॥८९॥
तद्वृत्तं श्रुत्वा सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ।
कौशल्या-मूर्छा पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥९०॥
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गत-चेतसम् ॥९१॥
स राघव मुपासीनमसुखार्त्ता सुखोचिता ।
उवाच पुरुष-व्याघ्रमुपश्रृण्वति लक्ष्मणे ॥९२॥

(वशी) जितेन्द्रियः । (अभिचक्राम) अभिमुखं जगाम । (प्रव्राजयति) प्रेषयति । (निकृत्ता) छिन्ना । (यष्टिः) शाखा । (दिवश्च्युता) आकाशात् पतिता । (असुखार्ता) सुखनाशेनार्ता ।

कौशल्यायाः "न चाधर्म्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
वनगमना- विहाय शोक-सन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥९३॥
न्निषेधः यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितोवनम्" ॥९४॥

रामस्यकौशल्या-उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ।
सम्बोधनम् "नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यम् समतिक्रमितुं मम ।
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् ॥९५॥
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगती-पतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावदेष धर्मः सनातनः" ॥९६॥
एवमुक्ता तु रामेण वाष्प-पर्य्याकुलेक्षणा ।
सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि ।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥९७॥

रामस्यसीता-प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम् ।
समीपे गमनम् प्रहृष्ट-जन-सम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥९८॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् ।

(अधर्म्यम्) धर्म-विरुद्धं, कनिष्ठस्य राज्य-प्राप्ति-रूपम् । (अनुमन्यस्व) आज्ञापय । (उपस्पृश्य) आचम्य । (आयासम्) राम-वियोगजं दुःखम् । (सीता कथं मया बिना स्थास्यति) इति चिन्ता ।

अपश्यच्छोक-सन्तप्तं चिन्ता-व्याकुलितेन्द्रियम् ॥९९॥
तां दृष्ट्वा सहि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥१००॥
"सीते तत्रभवां स्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ।
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥१०१॥
सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्य-व्रत-परायणा ॥१०२॥
सीतायाःसह- एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रिय-वादिनी ।
गमनाय प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ।
प्रार्थनम् "नय मां वीर विस्रब्धं पापं मयि न विद्यते ॥१०३॥
किं त्वा मन्यत वैदेहः पिता मे जगतीपतिः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुष-विग्रहम् ॥१०४॥
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।

(विवृततां गतः) विवृताभिप्रायं गतः, स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः । (तत्र-भवान्) पूज्यः । (समनुवर्तिनी) अनुकूला । (प्रियार्हा) प्रिय-भाषण-योग्या । (प्रणयात्) स्नेहात् । (पापम्) अपराधः । (स्त्रियं पुरुषविग्रहम्) आकारेण पुरुषं क्रियया तु स्त्रीरूपम् । (किं हि कृत्वा) कि मनसि विचार्य ।

यत्परित्यक्तु-कामस्त्वं मामनन्य-परायणाम् ॥१०५॥
स्वयं तु भार्य्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥१०६॥
न पिता नात्मजो वात्मा न माता न सखी-जनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिस्सदा ॥१०७॥
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुश-कण्टकान् ॥१०८॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमम्,
मृगायुतं वानर-वारणैश्च ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे,
तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥१०९॥
पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृत-रसोपमम् ॥११०॥
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां कीर्तिं गच्छ राम मया सह" ॥१११॥

(अनन्य-परायणाम्) केवलं त्वयि निविष्ट-चित्ताम् । (शैलूषः) जाया-जीवः । (प्रेत्य) मरणानन्तरम् । (गतिः) आश्रयः । (मृगायुतम्) मृगैरासमन्तात् युतम् । संमता तवेति शेषः । (सः) देशः । (निरयः) नरकः ।

इति सा शोक-सन्तप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पति मायस्ता भृशमालिङ्ग्य सुस्वरम् ॥११२॥
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयं स्तदा ॥११३॥
रामस्य सीता- आरभस्व शुभ-श्रोणि, वन-वास-क्षमाः क्रियाः ।
नयन- नेदानीं त्वदृते सीते, स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥११४॥
स्वीकरणम् एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
सीतामुवाचातियशा राघवञ्च महाव्रतम् ।
लक्ष्मणस्य "अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः" ॥११५॥
प्रार्थनम् दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥११६॥
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।
उत्पपाता सनात्तूर्णमार्तः स्त्री-जन संवृतः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥११७॥
अथ रामो मुहूर्त्तेन लब्ध-संज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णव-परिप्लुतम् ॥११८॥

(परिविश्वासयन्) उज्जीवयन् । (वन-वास-क्षमाः) वनवासोचिताः ।

आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषा मीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ।
लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम् ॥११९॥
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥१२०॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ।
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ" ॥१२१॥
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्य मब्रवीत् ।
"रथमारोह भद्रं ते राज-पुत्र महा-यशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे" ॥१२२॥
रामस्य वन- अथो ज्वलन-संकाशं चामीकर-विभूषितम् ।
प्रस्थानम् तमारुरुहतु स्तूर्णं भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१२३॥
रामोऽपि रात्रि-शेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुष-व्याघ्रः पितु राज्ञामनुस्मरन् ॥१२४॥

(आपृच्छे) विज्ञापयामि । (कुशलेन) चक्षुषेतिशेषः । (अनृतम्) असत्ययुक्तम् । (ज्वलन-सङ्काशम्) अग्निवद्दीप्तप्रभम् । (चामीकर-विभूषितम्) चामरालंकृतम् । (रात्रि-शेषेण) शेष-रात्रौ ।

(युग्मकम्)

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषि-निषेविताम् ॥१२५॥
जलाघाताट्ट हासोग्रां फेन-निर्मल-हासिनाम् ।
क्वचित् वेणी-कृत-जलां क्वचिदावर्त-शोभिताम् ॥१२६॥

गुह-देश प्रापणम्

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्म-समः सखा ।
निषाद-जात्यो वलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥१२७॥
स श्रुत्वा पुरुष-व्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥१२८॥
ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥१२९॥
प्रभातायां तु शर्वर्य्यां पृथु-वक्षा महायशाः ।
गुहं वचनमक्लीवं रामो हेतुमदब्रवीत् ।

(महदन्तरम्) महादूरम् । (त्रि-पथगाम्) त्रिभिः पथिभिः गच्छति इति ताम् । (शिव-तोयाम्) स्वच्छ-जलाम् । (शिला मध्य)-स्थले (यो जलाघात) शब्दः तद्रूपेण (अट्टहासेन) उग्राम् । अनेक विध तिर्यगादि-गमनेन (वेणी-कृतं जलं) यया । (आवर्तैः) अनेकविध-भ्रमित-जलैः (शोभावतीम्) । (विषयम्) देशम् । (अवास्य) उपास्य । (पश्चिमाम्) माध्यान्ह-कालिकीम् (हेतुमत्) युक्तियुक्तम् ।

"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोध-क्षीरमानय" ॥१३०॥

तत्क्षीरं राज-पुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ।

लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ॥१३१॥

सुमन्त्र निव- अनुज्ञाप्य सुमन्त्रञ्च सबलं चैव तं गुहम् ।

र्तनम् आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥१३२॥

तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।

प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः ॥१३३॥

भरद्वाजाश्रम- सीता-तृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।

प्राप्तिः भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥१३४॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।

"मधु-मूल-फलोपेतं चित्रकूटं व्रजेतिह" ॥१३५॥

चित्रकूट- ततस्तौ पाद-चारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।

प्रापणम् रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥१३६॥

सुमन्त्रस्या- अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।

योध्या-प्राप्तिः अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढ-दुर्मनाः ।

अथ चा सौ महाराजं कृताञ्जलि रुपस्थितः ॥१३७॥

(उपाहरत्) आनीतवान् । (सीता तृतीया) यस्य सः । (व्युष्टायाम्) व्यतीतायाम् । (आसेदतुः) प्रापतुः । (गाढदुर्मनाः) अति खिन्नः ।

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रु-पूर्ण-मुखं दीनमुवाच परमार्त्तवत् ॥१३८॥
"सुकुमार्य्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥१३९॥
अतोनु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकु-नन्दनम् ।
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम्" ॥१४०॥
दशरथस्य इति रामस्य मातुश्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।
मरणम् राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥१४१॥
तमग्निमिव संशान्तमम्बु-हीनमिवार्णवम् ।
हत-प्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ।
सर्वे द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाच मुदीरयन् ॥१४२॥
"इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ॥१४३॥
ना राजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्" ॥१४४॥

(ध्वस्तांगम्) धूसरिताङ्गम् । (अराजकम्) नियन्तृरहितम् । (स्वकम्) स्वकीयम् ।

वसिष्ठस्य वसिष्ठे नाभ्यनुज्ञाता दूताः सन्त्वरितास्तदा ।
भरता नयनाय ययुश्चा सह्य-परिखं रम्यं राज-गृहं पुरम् ॥१४५॥

दूतसम्प्रेषणम् राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः ।
"पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया" ॥१४६॥

स मातामह मामन्त्र्य मातुलं च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्न-सहितो ययौ ॥१४७॥

भरतस्या- तां पुरीं पुरुष-व्याघ्रः सप्त-रात्रोषितः पथि ।
योध्या प्राप्तिः अयोध्यामग्रतोदृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥१४८॥

"एषा नाति प्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डु-मृत्तिका" ॥१४९

भरत-विलापः श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःख-सन्तप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥१५०॥
"किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृ-समेन च" ॥१५१॥

(असह्या) दुस्सहा (परिखा) यस्य तत् । (आत्ययिकम्) कालातिक्रमासहम् । (नातिप्रतीता) नाति हृष्टा, निरानन्दत्वात् । (पाण्डु-मृत्तिका-समा) । (हतस्य) भाग्यहीनस्य ।

कौशल्या-भर स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्न-सहितस्तदा ।
तयोः राम- प्रतस्थे भरतो येन कौशल्याया निवेशनम् ॥१५२॥
विवासन-विषये भरतं प्रत्युवाचेदं कौशल्या भृशदुःखिता ।
सम्वादः । "इदं ते राज्य-कामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम्" ॥१५३॥

एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा ।
कौशल्यां प्रत्युवाचेदं लोकैर्बहुभिरावृताम् ॥१५४॥
"कृत-शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन ।
सत्य-संधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥ १५५
परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् ।
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥१५६॥
पुत्रैर्दासैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
स एको मिष्टमश्नातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥१५७॥
संग्रामे समुपोढे च शत्रु-पक्ष-भयङ्करे ।
पलायमानो बध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१५८॥

येन कौशल्याया निवेशनं प्राप्यते इत्यर्थः । (अकण्टकम्) रिपु-रहितम् । (कृत-शास्त्रानुगा) गुरु-शिक्षित-श्रुति-स्मृति-मार्गगा । (अनुमते) सम्मतौ । (द्रुह्यतां) तस्मै इति शेषः । (समुपोढे) प्राप्ते । (शत्रुपक्षाणां भयङ्करोतीति) तादृशे ।

मास्यधर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ।
अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१५९॥

उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१६०॥

देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मास्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः"॥१६१

तमेवं शोक-संतप्तं भरतं कैकेयी-सुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१६२॥

"अलं शोकेन भद्रन्ते राज-पुत्र महा-यशः ।
प्राप्त-कालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम्" ॥१६३॥

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेत-कार्य्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥१६४॥

प्रजानां भरताय ततः प्रभात-समये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
राज्य-समर्पणम् समेत्य राज्यकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥१६५॥

"त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र, महायशः ।

(अपात्र वर्षी) कुपात्रे दाता । (परिकल्प्यते) प्राप्नोति । (संयानं) प्रेत-निर्वाहम् । (धारणां) धैर्य्यम् ।

अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ "॥१६६॥

भरतस्य राज्या भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृत-व्रतः ।
स्वीकरणम् "ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः"॥१६७॥

तस्य च वनं ततः समुत्थितः कल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।
प्रति गमनम् प्रययौ भरतः शीघ्रं राम-दर्शन-कांक्षया ॥१६८॥

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि-पुरोधसः ।
अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्य-रथोपमान् ॥१६९॥

अथ गत्वा मुहूर्त्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥१७०॥

"जगत्यां पुरुष-व्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् "॥१७१॥

एवं स विलपंस्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥१७२॥

"मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोक-विगर्हितम् "॥१७३॥

इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्न-मुख-पङ्कजः ।

(कल्यम्) प्रातः काले । (जगत्यां) भूमौ । (वीरासने) योगिनां दक्षिण-जानूपरि न्यस्त-वाम-पादतयाऽवस्थानरूपे आसने । (प्रस्विन्नं) स्वेद-क्लिन्नं (मुख-पङ्कजं) मुख कमलं यस्य सः ।

पादा ववाप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥१७४॥

राम भरत- दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः ।

संगमः उक्त्वार्य्येति सुकृद्दीनं पुनर्नोवाच किञ्चन ।

शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् ॥१७५॥

तावुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चा श्रूण्यवर्तयत् ।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि ।

ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥१७६॥

कथञ्चिदभिविज्ञाय विवर्ण-वदनं कृशम् ।

भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥१७७॥

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः ।

अङ्के भरतमारोप्य पर्य्यपृच्छत्स सादरम् ॥१७८॥

"क्वनु तेऽभूत्पिता तात, राजा यत्त्वमिहागतः ।

नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ।"

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥१७९॥

रामाय पितृ- " निष्क्रान्त-मात्रे भवति सह-सीते स-लक्ष्मणे ।

मृत्यु-श्रावणम् दुःख-शोकाभि भूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात्" ॥१८०

(अवर्तयत्) अत्यजत् । (जटिलं) जटाधरम् । (दुर्दर्शम्) दुःखेन द्रष्टुं योग्यम् । नहि त्वं जीवितस्तस्य सेवां हित्वेत्यर्थः । (त्रिदिवम्) स्वर्गम् ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरण-संहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गत-चेतनः ॥१८१॥
ततः पर्ण-कुटी-द्वारमासाद्य जगती-पतिः ।
परिजग्राह बाहुभ्यामुभौ भरत-लक्ष्मणौ ॥१८२॥
ततः पुरुष सिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचतामिव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥१८३॥
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।
भरतस्य राज्य- मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राम मुपागमन् ।
समर्पणम् भरतश्च सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥१८४॥
"सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
शिरसा त्वा भियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि" ॥१८५॥
रामस्या- पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
स्वीकरणम् प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञाति-मध्ये सुसत्कृतः ॥१८६॥
"दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।
संप्रहृष्टो ददौ श्रीमान् वरमाराधितस्तदा ।
तव राज्यं नर-व्याघ्र, मम प्रव्राजनं तथा ॥१८७॥

(आसाद्य) प्राप्य । (सान्त्विता) कृताश्वासा ।

सोऽहं वनमिदं प्राप्तः निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चा प्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥१८८॥

न त्वया शासनन्तस्य त्यक्तुं न्याय्य मरिन्दम ।
स त्वयापि सदा मान्यः स नो बन्धुः स नः पिता ॥१८९

एव ब्रुवाणं भरतः कौशल्या-सुतमब्रवीत् ।
"कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजन-कर्मणः ।
जानन्धर्ममधर्मञ्च कुर्य्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥१९०॥

यदि त्व वश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं वा पितुर्वचः ।
अह मेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः" ॥१९१॥

त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥१९२॥

राम-पादुके आदाय भरत-स्य निवर्तनम्

"अधिरोहार्य, पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
एते हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं विधास्यतः" ॥१९३॥

सोऽधि रुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
प्रायच्छत् सुमहातेजा राघवाय महात्मने ॥१९४॥

(अप्रतिद्वन्द्वः) शीतोष्णादि बाधा रहितः । (शुभाभिजन कर्मणः) शुभे अभिजनकर्मणी यस्य स तस्मात् । (जुगुप्सितम्) निन्दितम् । (समाः) वर्षाणि । (सज्जमानया) स्खलन्त्या । (योग-क्षेमं) (योगः) लोकोपकारकाणां कूपादीनां निर्माणम् (क्षेमः) तेषां रक्षणम् ।

आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्न-सहितस्तदा ।
नन्दि-ग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुकाम् ॥१९५॥
तत्रैवचावसद्धीरः ससैन्यो भरतस्तदा ।
स वालव्यजनं छत्रं धारयामास च स्वयम् ॥१९६॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्य-पादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥१९७॥
रामस्य चित्र- तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः ।
कूट-त्यागः प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥१९८॥

(प्रातिष्ठत) प्रस्थितः ।

आरण्यकाण्डम्

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।

रामस्य दण्डकारण्य-प्रवेशः

दद‍र्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रम-मण्डलम् ॥१॥
अब्रवीद्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मि-वर्धनम् ।
"वहिर्लक्ष्मण निष्क्रामत्यगस्त्यो भगवानृषिः" ॥२॥

एवमुक्त्वा महावाहुरगस्त्यस्य महात्मनः ।
जग्राहापततस्तूर्णं पादौ स रघु-नन्दनः ॥३॥

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थमर्चयित्वासनोदकैः ।
पूजयित्वा यथाकामं ततोऽगस्त्यस्तमब्रवीत् ॥४॥

रामस्यागस्त्या-दत्त-प्राप्तिः

"इदं दिव्यं महच्चापं हेम-वज्र विभूषितम् ।
जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्र-धरो यथा" ॥५॥

एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ।
दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥६॥

(आत्मवान्) धैर्यवान् । (तापसानां) तपस्विनामाश्रमसमूहम् ।
(आपततः) आश्रमादाच्छतः । (प्रतिगृह्य) उत्थापन-पूर्वकमालिङ्ग्य ।
(वज्रधरः) इन्द्रः ।

"इतो द्वियोजने तात, बहुमूल फलोदकः ।
देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥७॥
तत्र गत्वाश्रमपदं सीता-लक्ष्मण-सङ्गतः ।
रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन्" ॥८॥

रामस्य पञ्च- ततः पञ्चवटीं गत्वा नाना-व्याल-मृगायुताम् ।
वटी गमनम् राघवः पर्ण-शालायां हर्षमाहारयत्परम् ॥९॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥१०॥

(युग्मकम्)

सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भगनी राममासाद्य जहर्ष त्रिदशोपमम् ॥११॥
बभूवेन्द्रोपमं तञ्च दृष्ट्वा सा काम-मोहिता ।
निकृत्त-कर्ण-नासा चाभवद्रामानुजेन सा ॥१२॥

(अभिविश्रुतः) प्रसिद्धः । (नानाविधैः व्यालैः मृगैश्च) (आयुतां) व्याप्ताम् । (आहारयत्) प्राप्तवान् । (सुखम्) सुखेन । (त्रिदशोपमम्) देव-तुल्यम् । (रामस्य अनुजः) कनिष्ठभ्राता लक्ष्मणस्तेन ।

लक्ष्मणेन ततस्तु सा राक्षस-सङ्घ-संवृतं,
शूर्पणखा- खरं जनस्थान-गतं विरूपिता।
नासिकाछेदः उपेत्य तं भ्रातरमुग्र-दर्शनं,
पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥१३॥

स्वभ्रातृ-समी-तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम्।
पे गत्वा तस्याः ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोर-वर्मायुध-ध्वजम्।
विलापः निर्जगाम जनस्थनान्महानादं महाजवम् ॥१४॥

रामोपिऽचारयँश्चक्षुः सर्वतो रण-पण्डितः।
ददर्श खर-सैन्यं तद् युद्धायाभिमुखो गतः ॥१५॥

रामस्य खर- सत्वरं सच संक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः।
दूषणाभ्यां ससर्ज निशितान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ॥१६॥

सह-युद्धम् चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीम-कर्मणाम्।
हतान्येकेन रामेण मानुषेण महात्मना ॥१७॥

शूर्पणखाया- ततः शूर्पणखा दीप्ता रावणं लोक-रावणम्।
रावण-समीपे अमात्य-मध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥१८॥

गत्वा स्वदशा- "चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां क्रूर-कर्मणाम्।
वर्णनम् हतान्येकेन रामेण खरश्च सह-दूषणः।

विच्छिन्न कर्णनासिकात्वाद् विरूपत्वम्

(गगनात्) आकाशात्। (शोणितोक्षिताम्) रुधिरार्द्राम्। (रण पण्डितः) रण-कर्मनिपुणः। धनुष आकर्णाकर्षणेन (मण्डला-कारी-कृत-धनुः)। (लोक-रावणम्) लोक-भयप्रदम्।

त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च भयं यो नावबुध्यसे ॥१९॥
रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दु-सदृशानना ।
सीता भार्य्या वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥२०॥
तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः ।
विरूपिताहं क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥२१॥

ततः शूर्पणखा-वाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
रावणस्य दद‍र्श नियताहारं मारीचं नाम रावणः ।
मारीचाय क्रुद्धश्चतमिदंवाक्यमब्रवीद्वाक्य-कोविदः ॥२२॥
सीताहरणाय "चतुर्दशसहस्राणि रक्षसामुग्र-तेजसाम् ।
कथनम् निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥२३॥
अस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुर-सुतोपमाम् ।
आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव" ॥२४॥
मारीचस्यराव- प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
ण-निवारणम् "सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ।

(पूर्णेन्दुसदृशं) पूर्णचन्द्रतुल्यम् (आननं) मुखं यस्याः सा । (रोम-हर्षणम्) रोमाञ्चकरम् । (पदातिना) एकेन मानुषेण रक्षसां सहस्रशो रक्षसां वध इति विस्मयकरम् । (सुरसुतोपमाम्) देव-कन्या-तुल्याम् । (आनयिष्यामि) आर्षमिदम्, आनेष्यामि ।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥२५॥
न नूनं बुध्यसे रामं महा-वीर्यं गुणोन्नतम् ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥२६॥
न त्वं समर्थस्तां हर्तुं राम-चापाश्रयां बने ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा राम-विप्रियम् ॥२७॥
किन्तु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर" ॥२८॥
*मारीचस्य मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा मृगस्य सः ।
मृगरूपेण प्रलोभनार्थं वैदेह्या नाना धातु-विचित्रितम् ।
क्रीडनम् रामाश्रम-पदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥२९॥
अदृष्ट-पूर्वं तं दृष्ट्वा नाना-रत्न-मयं मृगम् ।
विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥३०॥

(अप्रियस्येत्यादि) तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे हितकरस्य वचसो वक्ता तस्य च ग्रहीता दुष्प्राप्यः। (अप्रमेयम्) अपरिच्छेद्यम् । (किन्तु शक्यमित्यादि) त्वयि एवं दुरात्मनि सति मया किं कर्तुं शक्यते, न किमपीत्यर्थः। (अभ्याशे) समीपे ।

सीतायाः "आर्य-पुत्राभिरामो ऽसौ मृगो हरति मे मनः ।
मृगप्राप्तये आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति" ॥३१॥
इच्छा । लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।
मृग-ग्रहणाय उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥३२॥
रामस्य "इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ।
गमनम् अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवा मृगम्" ॥३३॥
तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघु-नन्दनः ।
बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥३४॥
दर्शना दर्शनादेव सोऽपाकर्षत राघवम् ।
सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥३५॥
दृष्ट्वा रामो महातेजा स्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ।
मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्म-विनिर्मितम् ॥३६॥
रामेण मृग- सभृशं मृग-रूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ।
रूपस्य मारी- मारीचस्यैव हृदयं पपाताशनि-सन्निभः ॥३७॥
चस्य वधः संप्राप्त कालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ।
सदृशं राघवस्यैव, हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥३८॥

(यन्त्रितः) नियोजितः । (ब्रह्म-विनिर्मितम्) ब्रह्म दत्तम् । (विनिर्भिद्य) छित्त्वा । (अशनि-सन्निभः) वज्र तुल्यः । (आज्ञाय) ज्ञात्वा ।

मारीच-कृत आर्त-स्वरं तु भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।
आर्त-नादं उवाच लक्ष्मणं सीता 'गच्छ जानीहि राघवम्'॥३९॥
श्रुत्वा लक्ष्म- अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृग-वधूमिव ।
णस्य तद्- "अवध्यः समरे रामो नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥४०॥
नुगमनम् न त्वा मस्मिन्वने हातु मुत्सहे राघवं विना ।
न्यास-भूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना" ॥४१॥
लक्ष्मणेनैव मुक्ता सा क्रुद्धा संरक्त-लोचना ।
भर्त्सयामास सौमित्रिं तीव्र वाष्प-परिप्लुता ॥४२॥
तथा परुष मुक्त स्तु कुपितो राघवानुजः ।
स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥४३॥
रावणस्य तदा साद्य दश-ग्रीवः क्षिप्र मन्तर मास्थितः ।
सीता हरणम् अभि चक्राम वैदेहीं परिव्राजक-रूप-धृक् ।
अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोहयत्तदा ॥४४॥
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
वनस्पति-गतं गृध्रं ददर्शायत-लोचना ।

(हातुम्) त्यक्तुम् । (न्यासभूता) मयि निक्षिप्ता । (विकाङ्क्षन्) विशेषेण कांक्षमाणः, तत्सविधे गन्तुमिच्छन्नित्यर्थः । (अन्तर-मास्थितः) रामलक्ष्मणयोर्गमनेऽवकाशं प्राप्य । (विहायसा) आकाश-मार्गेण । (वनस्पति-गतम्) वृक्षान्तः स्थितम् ।

जटायू रावण- तद् बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्र-राक्षसयोस्तदा । ॥४५॥
युद्धम् स छिन्न-पक्षः सहसा रक्षसा रौद्र-कर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥४६॥
क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने ।
रावणस्य जगामादाय चाकाशे रावणो राक्षसेश्वरः ।
लङ्काप्रवेशः प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्यु मात्मनः ॥४७॥
दृष्ट्वा श्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।
रामस्यजटा- दीनः शोक-समाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥४८॥
युषःसीता- ततः पर्वत-कूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ।
प्रवृत्तिः ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥४९॥
तं दीन-दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ।
अब्रवीद्विहगः क्षिप्रं रामं दशरथात्मजम् ॥५०॥
"सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम्" ।
इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच-पतगेश्वरः ॥५१॥
क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं
ददर्श पम्पां शुभ-दर्श-काननाम् ।
अनेक-नाना-विध-पक्षि-संकुलां
विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥५२॥

(रूपिणीम्) रूप-धराम् । (विह्वलः) पर-वशः (पर्वतकूटाभम्) पर्वत-शिखर-सदृशम् । (क्षतजार्द्रम्) रुधिर-क्लिन्नम् ।

किष्किन्धाकाण्डम्

रामस्य पम्पा-स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पल-झषाकुलाम् ।
सरः प्राप्तिः रामः सौमित्रि-सहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥१॥
तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
वरायुध-धरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ।
ततः शुभतरं वाक्यं हनुमन्तमुवाच ह ॥२॥
"बालि-प्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ।
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम" ॥३॥
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
हनुमतः राम-उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्य-पराक्रमौ ॥४॥
समीपेगमनम् राजर्षि-देव-प्रतिमौ तापसौ संशित-व्रतौ ।

(पुष्करिणीम्) सरसीम् । (पद्मोत्पल-झषाकुलाम्) कमलेन्दीवर-मत्स्ययुक्ताम् । (वरायुध-धरौ) उत्तम-शस्त्र-धरौ । (शुद्धात्मानाविति) किमेतौ द्वेष-रहितौ नवेति जानीहि । (प्रणिपत्य) प्रणम्य । (कामतः) सुग्रीवेच्छानुसारम् (राजर्षी) च (देवौ च) तत् (प्रतिमौ) तत्तुल्यौ । (संशित व्रतौ) तीक्ष्ण-व्रतौ ।

देशं कथमिदं प्राप्तौ भवन्तौ वर-वर्णिनौ ॥५॥
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा भवतः सख्यमिच्छति ।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्" ॥६॥
एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीव-सचिवं कपिम् ।
अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥७॥
"यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीव-वचनादिह ।
तत्तथा हि करिष्यामो वचनात्तस्य महात्मनः" ॥८॥
ततः स सुमहाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ।
राम-सुग्रीव- जगामादाय तौ वीरौ हरि-राजाय राघवौ ॥९॥
सख्यम् श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्ट-मानसः ।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥१०॥
"यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा" ॥११॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
संप्रहृष्ट-मना हस्तं पीडयामास पाणिना ।
सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥१२॥

(वरवर्णिनौ) ब्रह्मचारि-श्रेष्ठौ । (वित्तम्) जानीतम् । (सौहार्दं) मैत्रीम् । (मर्यादेत्यादि) अनुल्लङ्घनीयोऽन्योन्य-कार्य-सम्पादन-विषयो निश्चयः विचार्य प्रतिज्ञायताम् ।

सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ।
"अहं विनिकृतो राम, चरामीह भयार्दितः ॥१३॥
हत-भार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ।
बालिनो मे महाभाग, भयार्तस्याभयं कुरु" ॥१४॥

राम-सुग्रीव- प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ।
योः परस्पर- "बालिनं तं बधिष्यामि तव भार्यापहारिणम्" ॥१५॥
साहाय्य- सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्यमब्रवीत् ।
प्रतिज्ञा "अहमानीय दास्यामि तव भार्यामरिन्दम ॥१६॥
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च" ।
"इदं पश्येति" रामाय दर्शयामास वानरः ॥१७॥
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां बालिनः पुरीम् ।
वृक्षैरात्मानमावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥१८॥
रामस्य तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रु-सूदनः ।
बालिवधः "सुग्रीव, कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥१९॥

(विनिकृतः) निस्सारितः । (भार्याऽपहारिणम्) स्त्रीहारकम् । (उत्तरीयम्) वस्त्र-विशेषम् । (आवृत्य) आच्छाद्य । (निष्पतेत्) निष्क्राम्येत् ।

स तु राम-वचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेम-पिङ्गलः ।
ननर्द क्रूर-नादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥२०॥

वाली दंष्ट्रा-करालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्नि-लोचनः ।
दृष्ट्वा च तस्य निनदं सर्व-भूत-प्रकम्पनम् ।
नगर्य्या निर्ययौ क्रुद्धो महा-सर्प इव श्वसन् ॥२१॥

तयोर्युद्धमभूद् घोरं वृत्र-वासवयोरिव ।
राघवेण महावाणो वालि-वक्षसि पातितः ।
पपात सहसा चासौ निकृत्त इव पादपः ॥२२॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।
सुग्रीवाभिषेकः आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥२३॥

निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्य-श्रियमनुत्तमाम् ।
स वानर-शतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्र-पाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥२४॥

सुग्रीवस्य अब्रवीद्राम-सान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
सीता-मार्ग- "रामस्य दयितां भार्य्यां स्नुषां दशरथस्य च ।
णाय वानर-मार्गध्वं सहिताः सर्वे राम-पत्नीं यशस्विनीम्" ॥२५॥

प्रस्थापनम् ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ।

(हेम-पिङ्गलः) सुवर्णवत् पिङ्गल-वर्णः । (अम्बरम्) आकाशम् । (दंष्ट्रा-करालः) दंष्ट्रा-हेतुक-करालत्वयुक्तः । (निकृत्तः) छिन्नः । (पादपः) वृक्षः । (मार्गध्वम्) अन्वेषयत ।

अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
"तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिन्तय" ॥२६॥
ददौ तस्य ततः रामः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥२७॥
तदुग्र-शासनं भर्तुर्विज्ञाय हरि-पुंगवाः ।
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥२८॥
ताराङ्गदादि-सहितः प्लवगः पवनात्मजः ।
प्रतस्थे हरि-शार्दूलो दिशं वरुण-पालिताम् ।
तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥२९॥
भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यातबल-पौरुषः ।
उपविष्टान् हरीन् दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥३०॥
वानराणां स- "इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शत-योजने ।
म्पातेः सीता- अस्ति लङ्का-पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ।
प्रवृत्तिप्राप्तिः तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेय-वासिनी ॥३१॥

(अभिज्ञानम्) अभिज्ञान-साधनभूतम् । (संप्रतस्थिरे) प्रस्थिताः । (वरुण-पालिताम्) वारुणीम्, पश्चिमाम् । (व्यतिक्रान्तः) समाप्तः । (समयः) कालावधिः । (जटायुषः भ्राता) सम्पातिः । (गिरम्) वाचम् । (कौशेय-वासिनी) पट्टवस्त्र-धरा ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीति-संहृष्ट-मानसाः ।
बभूवुर्हरिशार्दूलाः विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥३२॥
आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
विषेदुः सहसा सर्वे "कथं कार्य" मिति ब्रुवन् ॥३३॥
अनेक-शत-साहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् ।
जाम्बवान् समुदीक्ष्यैवं हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥३४॥
"हनुमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
वयमद्य गत-प्राणा भवान्नस्त्रातुमर्हसि ॥३५॥
उत्तिष्ठ हरि-शार्दूल, लङ्घयस्व महार्णवम्" ।
आरुरोह नग-श्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥३६॥

हनुमतस्समु-द्रलङ्घनम्

स वेगवान् वेग-समाहितात्मा,
हरि-प्रवीरः पर-वीर-हन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो,
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥३७॥

(विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः) विक्रम-साध्येऽभ्युदये सीताप्राप्तिरूपे उन्मुखाः तत्पराः । (दुष्पारम्) तरितुम् अशक्यम् । (विषेदुः) विषादं प्राप्ताः । (नः) अस्मान् । (वेगेन समाहितः) दृढीकृतः (आत्मा) मनो यस्य । (मनसा जगाम) सस्मार ।

सुन्दरकाण्डम्

हनुमतः लङ्काप्राप्तिः

जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्त-महा-पथाम् ।
आससाद च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्र-निकेतनम् ॥१॥
मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायत-लोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमान् हरि-लोचनः ॥२॥
तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्न-भूषितम् ।
अवेक्षमाणः हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥३॥
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ।
तर्कयामास 'सीतेति' रूप-यौवनसम्पदा ॥४॥

(आससाद) प्राप्तवान् । (राक्षसेन्द्रस्य) राक्षस-राजस्य रावणस्य । (निवेशनम्) गृहम् । (आयते) विस्तृते (लोचने) यस्यास्ताम् । (परिचक्राम) परिभ्रान्तवान् । (स्फाटिकम्) स्फटिक निर्मितम् । (दिव्येन) स्वर्गीयपदार्थेन (उपमा) सादृश्यं यस्य तत् ।

अवधूय च ताम्बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ।
"न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पानमुपसेवितुम्" ॥५॥

हनूमतः सीतामार्गणम् निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महा-कपिः ।
जगाम महतीं चिन्तां धर्म-साध्वस-शङ्कितः ॥६॥

"पर-दारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्म-लोपं करिष्यति ॥७॥

तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ।
यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥८॥

अशोक-वनिका चेयं दृश्यते सुमहाद्रुमा ।
इमामभिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥९॥

संध्या-काल-मनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ।

(अवधूय) त्यक्त्वा । (बुद्धिम्) सीता-सम्भावनया प्रवृत्ता-मित्यर्थः । (अवस्थितः) स्थिरता-स्वभावे प्रतिष्ठितः । धर्म-लोपनिमित्तं यत् (साध्वसम्) भयं तेन (शङ्कितः)। 'दार' शब्दः स्त्री-सामान्यवाची, 'अवरोध' शब्दः स्व-धर्म-युक्त-कुल-स्त्री-वाची । (संध्या) दिनरात्र्योः सन्धि-रूपानुष्ठानं (काले) यस्य कर्मणाः तत्र मनः यस्याः ।

नदीं चेमां शुभ-जलां संध्यार्थे वर-वर्णिनी ॥१०॥
यदि जीवति सा देवी ताराधिप-निभानना ।
आगमिष्यति सावश्यमिमां शुभ-जलां नदीम्" ॥११॥

(युग्मकम्)

हनूमतः सीता-दर्शनम्

ततो मलिन संवीतां राक्षसीभिः परिवृताम् ।
उपवास-कृशां दीनां निश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥१२॥
अश्रु-पूर्ण-मुखीं दीनां कृशामशनेन च ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशाः ।
ददर्श शुक्ल-पक्षादौ चन्द्र-लेखामिवामलाम् ॥१३॥

तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥१४॥
"मणि-विद्रुम-चित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ।
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥१५॥
अस्यां देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।

(वर-वर्णिनी) श्रेष्ठ-ब्रह्मचारिणी । (ताराणामधिपः) चन्द्रस्तत् (निभम्) तत्सदृशम् (आननम्) यस्याः सा । (मलिन-संवीताम्) मलिन-वस्त्र-धराम् । (अनशनेन) अनाहारेण । (वितिमिराः) अन्धकार-रहिताः । (अमलाम्) मल-रहिताम् । (मणीनां विद्रुमाणां च) यानि तस्याः अङ्गेषु (चित्राणि) । (अन्वकीर्तयत्) वर्णितवान् ।

तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ' ॥१६॥
तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पित-पादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाभवत् ॥१७॥
रावणस्य विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
सीता-समीपे अशोकवनिकामेवमविशत्सन्तत-द्रुमाम् ॥१८॥
गमनं, स्वप्र- ततो दृष्टैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।
णय-दर्शनञ्च प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥१९॥
स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ।
साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥२०॥
कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ।
प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोक-लालसा ॥२१॥
पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्,
धन-निचयं प्रदिशामि मेदिनीञ्च ।
मयि लल ललने यथासुखं त्वं,

(जीवति) चित्त-सन्निधानेन वियोगाभावात् । (किञ्चिच्छेषा) याम-मात्रावशिष्टा । (प्रावेपत) अकम्पत । (प्रवाते) प्रकृष्ट-वायु-युक्ते स्थाने । (न्यदर्शयत) स्वाभिप्रायमिति शेषः । (प्रणयस्व) सम्मानं कुरु । (प्रदिश) देहि । (लल) ईप्सावती भव ।

त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते" ॥२२॥

सीतायाःराव-ण-भर्त्सनम् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
आर्ता दीन-स्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥२३॥
"इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचार-वर्जिता ॥२४॥
शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥२५॥
नूनं न ते जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः ।
निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥२६॥
इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्ण-पिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मात्मामनार्य निरीक्षतः ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति" ॥२७॥
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
सन्ददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोर-दर्शनाः ॥२८॥
"यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च" ॥२९॥

(ललन्तु) प्राप्त-समस्तेप्सिताः भवन्तु । (अनन्या) भेदरहिता ।
(व्याहरतः) उक्तवतः । मम वशं गच्छति इति (मद्वशगा) ।

रावणस्य प्रति- इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
निवर्तनम् ज्वलद्भास्कर-वर्णाभं प्रविवेश निकेतनम् ॥३०॥
हनूमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ॥३१॥
हनुमतः कथं "अनेन रात्रि-शेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सीतायैस्वप- सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥३२॥
रिचयं दद्या यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ।
मिति चिन्ता रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥३३॥
परित्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ।
विपन्नं स्यात्तदा कार्य्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥३५॥
न विनश्येत्कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ।
लङ्घनञ्च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्"।
इति सञ्चिन्त्य हनुमान् चकार मतिमान्मतम् ॥३५॥
"राममक्लिष्ट-कर्माणं स्वं बन्धुमनुकीर्तयन् ।
नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धु-गत-मानसाम् ॥३६॥

(ज्वलतः) दीप्यमानस्य । (भास्करस्य वर्णस्य) इव (आभा) प्रभा यस्य तत् । (संस्कृताम्) भाषा-व्याकरण-नियम-शुद्धाम् । (विपन्नम्) विनष्टम् । (तस्मिन्) बन्धौ रामे (गतं मानसम्) यस्यास्ताम् ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥३७॥
"राजा दशरथो नाम रथ-कुञ्जर-वाजिमान् ।
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठः ताराधिप-निभाननः ॥३८॥
सभार्य्यः सह भ्रात्रा च वीरः प्रव्राजितो वनम् ।
ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥३९॥
स मार्गमाणास्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ।
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥४०॥
सुग्रीवेणापि सन्दिष्टा हरयः काम-रूपिणः ।
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ।
तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान् प्लुतः ॥४१॥
यथा-रूपां यथा-वर्णां यथा-लक्ष्मवतीं च ताम् ।
कपिं दृष्ट्वा अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया" ॥४२॥
सीतायाः जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
विस्मयः सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रिय-वादिनम् ॥४३॥

(संश्रवे) सम्यक् श्रवणयोग्ये समीपदेशे । (व्याजहार) उक्तवान् । (ताराणामाधिपः) चन्द्रः तत् (निभम्) तत्सदृशम् (आननम्) मुखं यस्य सः । (अमर्षापहृता) वैरेणापहृता । (आससाद) प्राप्तवान् । (प्लुतः) तीर्णः हनुमानिति शेषः । (आसादिता) प्राप्ता ।

तामब्रवीन्महा-तेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥४४॥
"अहं रामस्य सन्देशाद्देवि दूतस्तवागतः ।
हनुमतः सी- वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥४५॥
तायै संदेश लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ।
तथाऽङ्गुलीय -कृतवाँञ्छोक-सन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम्" ॥४६॥
क-वितरणम् सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
प्रीति-संहृष्ट-सर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥४७॥
कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्ष-शतादपि" ॥४८॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
"राम-नामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम्" ॥४९॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः कर-विभूषणम् ।
भर्त्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥५०॥
हनूमत्सीता- अश्रु-सम्पूर्ण-वदनामुवाच हनुमांस्ततः ।
सम्वादः "त्वां तु पृष्टगतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम्" ॥५१॥

(अभिवादनम्) प्रणामम् । (निशम्य) श्रुत्वा । (प्रीति-संहृष्ट-सर्वाङ्गी) पुलकितसर्वाङ्गी । (लौकिकी) अतो विश्वास-योग्या । (एतीत्यादि) अतीवदुःखंसोढ्वापि जीवितव्यमिति । (अङ्कितम्) चित्रितम् ।

तं दृष्ट्वाऽचल-सङ्काशमुवाच जनकात्मजा ।
"अयुक्तं तु कपि-श्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया सह ॥५२॥
भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य शत्रुहन् ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं नर-पुङ्गव" ॥५३॥
सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्य-विशारदः ।
सीतायाः "एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।
स्वाभिज्ञानाय अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि यत्" ॥५४॥
हनुमते चूड़ा- ततो वस्त्र गतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
मणि-दानम् "प्रदेयो राघवाये" ति सीता हनुमते ददौ ॥५५॥
"इदं तस्य नृशंसस्य नन्दनोपम मुत्तमम् ।
बनं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वृक्ष मिवानलः" ।
हनुमतोऽशोक ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदा-वनम् ॥५६॥
बन-विध्वंसः ततस्तु रक्षोऽधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे ।
मनःसमाधाय स देवकल्पं समादिदेशेन्द्र-जितं-सरोषः॥५७॥

(स्वतः) स्वेच्छया । (नन्दनोपमम्) देवोद्यान—सदृशम् ।
(समाधाय) प्रतिष्ठाप्य । (देवकल्पम्) देवतुल्यम् ।

मेघनादस्य निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्र-जित् ।
हनूमन्तं गृही ततोऽपश्यन् महा-तेजा रावणः कपि-सत्तमम् ॥५८॥
त्वा रावण- तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरि-सत्तमः ।
सम्मुखे वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥५९॥
नयनम् अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ।
सीतायास्तु कृते तूर्णं शत-योजन-मायतम् ।
हनूमतः सी- समुद्रं लङ्घयित्वैव त्वां दिदृक्षुरिहागतः ॥६०॥
ता-हरणाय भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ।
रावणस्य तद्भवान् दृष्ट-धर्मार्थस्तपः-कृत-परिग्रहः ।
भर्त्सनम् पर-दारान् महा-प्राज्ञ नोपरोद्धुं त्व मर्हसि ॥६१॥
जन स्थान वधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा बालि-वधं तथा ।
राम-सुग्रीव-सख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥६२॥
यां सीते त्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ।
काल रात्रीति तां विद्धि सर्व-लङ्का-विनाशिनीम्॥६३॥

(अव्यग्रः) निराकुलः । (आयतम्) विस्तृतम् । (दिदृक्षुः) दर्शनेच्छुः । (दृष्ट धर्मार्थः) धर्मार्थ-तत्त्व-साक्षात्कारवान् । (तपः-कृतपरिग्रहः) तपो-बल-जात-धन-धान्यादि-परिग्रहः । (कालरात्री) महाप्रलय-कर्त्री रात्रिः ।

रावणाज्ञया तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोप-कर्कशाः ।
हनुमतः वेष्ठयन्तिस्म लांगूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ।
पुच्छस्य तैलेन चाभिषिच्याथ तेऽग्निं तत्रा भ्यपातयन् ॥६४॥
ज्वालनं तेन लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तान ताडयत् ।
च हनुमतः लङ्कां समस्तां सन्दीप्य लांगूलाग्निं महाबलः ।
लङ्का-दाहः निर्वापयामास तदा समुद्रे हरि-सत्तमः ॥६५॥
स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ।
कल्लोलास्फाल-वेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ।
प्राप्तवांश्च महेन्द्रस्य शिखरं पादपाकुलम् ॥६६॥
राम समीप- ततस्ते प्रीत-मनसः सर्वे वानर-पुङ्गवाः ।
मागमनं हनु- हनूमन्तं महात्मानः परिवार्यो पतस्थिरे ।
मतः सीता- निपेतुर्हरि-राजस्य समीपे राघवस्य च ॥६७॥
वृत्तान्त हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
कथनम् नियता मक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥६८॥

(कार्पासकैः) तूल-निर्मितैः । (अताडयत्) हनूमानिति-शेषः । (निर्वापयामास) अशामयत् । (कल्लोलैः आस्फाल्यते) स्पृश्यते (वेलान्तः) तीरप्रान्तो यस्य । (उत्पपात) उड्डीनः । (नभः) आकाशम् । (पादपाकुले) वृक्षावृते । (अक्षताम्) शरीरेण कुशलिनीम् ।

युद्धकाण्डम्

रामस्य हनू- श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावदभिभाषितम् ।
मत्प्रशंसा रामः प्रीति-समायुक्तो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥१॥

"कृतं हनुमता कार्यं सुमहद्भुविदुर्लभम् ।
मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले" ॥२॥

इत्युक्त्वा प्रीति-संहृष्टो राम स्तं परिषस्वजे ।
रामस्य लंका- जगाम सच धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ।
ऽभियानम् तत्र सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ॥३॥

लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ।
रावणस्य राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ।
मन्त्रि-मध्ये अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥४॥

विचारः "धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ।
तेन वानर-मात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ।

(शक्यम्) कर्तुमितिशेषः । (ससैन्यः) सेना-सहितः । (ह्रिया) लज्जया । (अवाङ्मुखः) अधोमुखः । (धर्षिता) आक्रान्ता, वानर मात्रेण, का कथा मानुषाणाम् इति भावः ।

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वो युक्त मनन्तरम् ॥५॥
कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेदमब्रवीत् ।
"अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूं स्तवानघ" ॥६॥

विभीषणस्यो- निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं-
पदेशस्य राव- स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
णेनास्वीकर- विभीषणो राक्षस-राज-मुख्य-
णम् मुवाच वाक्यं हित मर्थ-युक्तम् ॥७॥

यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति
वली-मुखाः पर्वत-कूट-मात्राः ।
दंष्ट्रायुधाश्चैव नखायुधाश्च
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥८॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा-
रामेरिता राक्षस पुङ्गवानाम् ।
वज्रोपमा वायु-समान-वेगाः

(प्रचुक्रोध) संक्रुद्धः । (समीकरिष्यामि) सम्पादयिष्यामि कार्य्यमिति शेषः । (अर्थयुक्तम्) वास्तवार्थम् । (वलीमुखाः) वानराः । (पर्वतकूटमात्राः) पर्वत-शिखर-सदृशाः । (दंष्ट्राः) एव (आयुधानि) येषां ते । (रामेरिताः) राम-क्षिप्ताः । (पुङ्गवानाम्) श्रेष्ठानाम् ।

प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥९॥

बृहस्पते स्तुल्य-मतेर्वच
स्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ।
ततो महात्मा वचनं बभाषे
तत्रेन्द्रजिन्नैर्ऋत-योध-मुख्यः ॥१०॥

त्रिलोक-नाथो ननु देव-राजः
शक्रो मया भूमि-तले निविष्टः ।
कथं नरेन्द्रात्मजयोर्न शक्तो
मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥११॥

ततो महार्थं वचनं बभाषे
विभीषणः शस्त्र-भृतां वरिष्ठम् ।
"न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति
बाल स्त्वमद्या प्यविपक्व-बुद्धिः" ॥१२॥

सुनिविष्टं हितं वाक्यमुक्तवन्तं विभीषणम् ।

(नैर्ऋत-योधमुख्यः) राक्षस-सेनापतिः । (भूमितले निविष्टः) स्वर्गात् प्रच्याव्य भूमौ बन्दीकृतः । (न शक्तः) निग्रहं कर्तुमिति शेषः । (प्राकृतयोः) साधारणयोः । (वरिष्ठम्) श्रेष्ठम् । (अविपक्वबुद्धिः) संप्राप्त-ज्ञाना-परिपाकचित्तः । (सुनिविष्टम्) सुनिविष्टार्थतत्त्वम् ।

अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः काल चोदितः ॥१३॥
"जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्व-लोकेषु राक्षस ।
विभीषणस्य हृष्यन्ति व्यसने ह्येते ज्ञातीनां ज्ञातयस्तदा" ॥१४॥
रावण-पक्षं इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्याय-वादी विभीषणः ।
त्यक्त्वा राम उत्पपात गदा-पाणिश्चतुर्भिस्सह राक्षसैः ।
सख्यम् अब्रवीच्च तदा वाक्यं जात-क्रोधः स रावणम् ॥१५॥
"स त्वं भ्रातासि मे राजन् ब्रूहि मां यद् यदिच्छसि
इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्यग्रजस्य ते ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना" ॥१६॥
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ।
उवाच च महा-प्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥१७॥
"निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने ।
सर्व-लोक-शरण्याय विभीषणमुपस्थितम् ॥१८॥
रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
तस्याहमनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिस्सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणङ्गतः ॥१९॥

(कालचोदितः) मृत्यु-प्रेरितः । (अग्रजस्य) ज्येष्ठ भ्रातुः ।
(सर्वेषां लोकानां शरण्याय) शरण-भूताय ।

तमहं हेतुभिर्वाक्यैर्विविधैश्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुनः पुनः ।
स च न प्रतिजग्राह रावणः काल-चोदितः ॥२०॥
सोऽहं परुषितस्तेन दासवच्चावमानितः ।
त्यक्त्वा पुत्रां श्च दारां श्च राघवं शरणङ्गतः"॥२१॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघु-विक्रमः ।
लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥२२॥
"रावणस्यानुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिः सह रक्षोभिर्भवन्तं शरणङ्गतः" ॥२३॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा महाबलः ।
समीपस्थानुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान् कपीन् ॥२४॥
"आनयैनं हरि श्रेष्ठं दत्तमस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणः स्वयम्"॥२५॥
राघवेणा भये दत्ते संनतो रावणानुजः ।
तदा रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ।
पादयोः शरणापेक्षी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥२६॥

(निर्यात्यताम्) दीयताम् । (अवमानितः) तिरस्कृतः । (अग्रतः) सम्मुखे । (संरब्धम्) संरम्भोपेतम् क्रिया-विशेषणमिदम् । (संनतः) भक्तिप्रवणः । (शरणापेक्षी) शरणमिच्छन् ।

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र महाबलः ।
"अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ।
भवन्तं सर्व-भूतानां शरण्यं शरणङ्गतः" ॥२७॥

इति ब्रुवाणं राम स्तु परिष्वज्य विभीषणम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः "समुद्राज्जलमानय ॥२८॥

तेन चेमं महा-प्राज्ञमभिषिञ्च विभीषणम् ।
राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद" ।
एव मुक्तस्तु सौमित्रि रभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥२९॥

नलस्य लंका नलश्चक्रे महा-सेतुं मध्ये नद नदी-पतेः ।
सेतु-बन्धनम् वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नल-सेतुना ॥३०॥

तौ च दीर्घेण कालेन भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
लंका-प्राप्तिः रावणस्यं पुरीं लङ्का मासेदतु ररिन्दमौ ॥३१॥

ततस्ते राक्षसास्तत्र गत्वा रावण-मन्दिरम् ।
न्यवेदयन्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥३२॥

राम-रावण-अन्योन्य-बद्ध-वैराणां घोराणां जयमिच्छताम् ।
पक्षयोःयुद्ध-संप्रवृत्तं महा-युद्धं तदा वानर-रक्षसाम् ॥३३॥

प्रारम्भः युध्यतामेव तेषान्तु तदा वानर-रक्षसाम् ।

(परिष्वज्य) आलिङ्ग्य । (वाहिनी) सेना । (रुद्धाम्) आवृताम् । (अन्योन्यं) परस्परं (बद्धं वैरं) याभ्याम् ।

रविरस्तं गतो रात्रिः प्रवृत्ता प्राण-हारिणी ॥३४॥
इंद्र-जित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हत-सारथिः ।
अङ्गदेन महायस्तस्तत्रैवान्तरधीयत ॥३५॥
रामस्य कुम्भ- ततो रामो महा-तेजा धनुरादाय वीर्यवान् ।
कर्ण-वधः किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥३६॥
कुम्भकर्णः सुसंक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।
धर्षयन् सुमहा-कायः समन्ताद् व्याक्षिपद्रिपून् ॥३७॥
तस्मिन्काले सुमित्रायाः पुत्रः पर-बलार्दनः ।
चकार लक्ष्मणः क्रुद्धो युद्धं पर-पुरञ्जयः ॥३८॥
ततः स राक्षसो भीमः सुमित्रानंद-वर्धनम् ।
सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघ-निःस्वनः ॥३९॥
"अद्य त्वयाहं सौमित्रे बलिनाऽपि पराक्रमैः ।
तोषितः गंतुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम्" ॥४०॥
इत्युक्तवाक्यं तद्रक्षः प्रोवाच प्रहसन्निव ।
राममेवाभि दुद्राव कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥४१॥

(महायस्तः) महाखेदं प्राप्तः । (अन्तरधीयत) । प्रच्छन्नो ऽभवत् । (उद्यम्य) उत्थाप्य । परेषां बलं सेनाम् अर्दयति इति (परबलार्दनः) । (मेघानाम्) ओघवत् (निःस्वनं) शब्दो यस्य सः ।

अथाददे सूर्य-मरीचि-कल्पम्
स ब्रह्म-दण्डांतक-काल-कल्पम् ।
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खम्
रामः शरं मारुत-तुल्य-वेगम् ॥
चकर्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तदा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥४२॥
श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणः शोक-सन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥४३॥
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं
शोकार्णवे संपरिपुप्लुवानम् ।
रथर्षभो राक्षस-राज-सूनु-
स्तमिन्द्र-जिद्वाक्यमिदं बभाषे ।
"अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन
सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः" ॥४४॥
समास्थाय महा-तेजा रथं हरि-रथोपमम् ।

(सूर्य-मरीचि-कल्पम्) सूर्य-रश्मि समम् । (अरिष्टम्) शत्रूणामशुभ प्रदम् । (ऐन्द्रम्) इन्द्र देवताकम् । (संपरिपुप्लुवानम्) मग्नम् , लिटः कानच् । (रथर्षभः) रथस्थानां श्रेष्ठः । (हरिरथोपमम्) इन्द्र-रथ-समम् ।

जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥४५॥
स रथेनाग्नि-वर्णेन बलवान् रावणात्मजः ।
रामपक्षे विभी- अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणम् ॥४६॥
षणं दृष्ट्वा "शोच्यस्त्वमसि दुर्बुद्धे निन्दनीयश्च साधुभिः ।
मेघनादस्य यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य पर-भृत्यत्वमागतः ॥४७॥
तन्निन्दा गुणावान्वा पर-जनः स्व-जनो त्रिगुणोऽपि वा ।
निर्गुणः स्वजनः श्रेयान् यः परः पर एव सः" ॥४८॥
इत्युक्तो भ्रातृ-पुत्रेण प्रत्युवाच विभीषणः ।
"धर्मात्प्रच्युत-शीलं हि पुरुषं पाप-निश्चयम् ।
त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा" ॥४९॥
विभीषण-वचः श्रुत्वा रावणिः क्रोध-मूर्छितः ।
ससर्ज निशितान् वाणान् इन्द्रजित् पर-वीरहा ॥५०॥
लक्ष्मणस्य ततो रथस्थमालोक्य सौमित्री रावणात्मजम् ।
मेघनादवधः चिच्छेद कार्मुकं तस्य दर्शयन् पाणि-लाघवम् ॥५१॥
अथैन्द्रमस्त्रं द्युतिमत् संयुगेष्वपराजितम्
शर-श्रेष्ठं धनुःश्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ॥५२॥

युद्धमासीदिति शेषः । (आशीविषम्) सर्पम् । परेषां वीरान् हन्ति इति (परवीरहा) । (कार्मुकं) धनुः । (पाणिलाघवम्) हस्त-प्रयोग चातुर्य्यम् । (संयुगेषु) युद्धेषु ।

"धर्मात्मा सत्य-सन्धश्च रामो दाशरथिर्यदि ।
पौरुषे चाप्रतिद्वन्द्वः शरैनं जहि रावणिम्" ॥५३॥
इत्युक्त्वा बाणमाकर्णं विकृष्य तमजिह्मगम् ।
लक्ष्मणः समरे वीरः ससर्जेन्द्रजितं प्रति ॥५४॥
स शिरः सशिरस्त्राणं श्रीमज्ज्वलित-कुण्डलम् ।
प्रमथ्येन्द्रजितः कायात्पातयामास भूतले ॥५५॥
यथास्तंगत आदित्ये नावतिष्ठन्ति रश्मयः ।
तथा तस्मिन्निपतिते राक्षसास्ते गता दिशः ॥५६॥
रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुल-चेतनः ।
अब्रवीच्च स तान् सर्वान् बल-मुख्यान् महा-बलः ।
"एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्हथ" ॥५७॥
इत्येतद् वाक्यमादाय राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः ।
निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैः नागानीकैश्च संयुताः ॥५८॥
एवं प्रवृत्ते संग्रामे ह्यद्भुतं सुमहद्रजः ।
रक्षसां वानराणाञ्च शान्तं शोणित-विस्रवैः ॥५९॥

(अप्रति-द्वन्द्वः) अप्रतिमः । (आकर्णम्) कर्ण-पर्य्यन्तम् । (अजिह्मगम्) अकुटिलगति । (ससर्ज) क्षिप्तवान् । (सशिरस्त्राणम्) शिर-स्त्राण-सहितम् । (प्रमथ्य) संचूर्ण्य । (परिक्षिप्य) परितो-निरुध्य । (नागानामनीकैः) सेनाभिः ।

रामरावणयो-ततो राक्षस-शार्दूलो विद्राव्य हरिवाहिनीम् ।

युद्धम् मुमोच धनुरायम्य शरानग्नि-शिखोपमान् ॥६०॥

राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवन्तदा ।

अन्योन्यं विविधैस्तीक्ष्णैः शरैरभिववर्षतुः ।

गवाक्षितमिवाकाशम्बभूव शरवृष्टिभिः ॥६१॥

सागरश्चाम्बरप्रख्यमम्बरं सागरोपमम् ।

राम-रावणयोर्युद्धं राम-रावणयोरिव ॥६२॥

ततः शक्तिं महाशक्तिः प्रदीप्तामशनिमिव ।

विभीषणाय चिक्षेप रक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

अप्राप्तामेव तां वाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद लक्ष्मणः ॥६३॥

मोक्षितं भ्रातरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः ।

लक्ष्मणाय समुद्दिश्य चिक्षेप च ननाद च ॥६४॥

शक्त्या लक्ष्मण न्यपतत्सा महावेगा लक्ष्मणस्य महोरसि ।

मूर्च्छा शक्त्या विभिन्न-हृदयः पपात भुवि लक्ष्मणः ॥६५॥

(शोणितविस्रवैः) रक्त-प्रवाहैः । (अग्नेः शिखा) वत् (उपमा) सादृश्यं येषान्तान् । (गवाक्षितम्) सञ्जात-गवाक्षम् । (अम्बर-प्रख्यम्) अकाशतुल्यम् । (राम-रावणयोरिति) तयोर्युद्धं समस्ते जगति न केनाप्युपमातुं शक्यते इति भावः । (अशनिम्) वज्रम् । (विभिन्न हृदयः) विदीर्ण-हृदयः ।

सददर्श ततो रामः शक्त्या भिन्नं महाहवे ।
अब्रवीच्च हनूमन्तं सुग्रीवञ्च महा-कपिम् ।
"लक्ष्मणं परिवार्य्यैवं तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः" ॥६६॥
ततो हनुमदानीतामौषधीं भिषगुत्तमः ।
लक्ष्मणस्य ददौ व्यस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ॥६७॥
सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः पर-वीरहा ।
विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्मही-तलात् ॥६८॥
राघवश्च सुसंक्रुद्धो भृशमायस्य कार्मुकम् ।
रामस्य चिक्षेप रावणे क्षिप्रं सशरं मर्म-घातिनम् ॥६९॥
रावणवधः स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्री-कृतच्छविः ।
कृत-कर्मा निभृतवत्स्व तूर्णी पुनराविशत् ॥७०॥
अथोवाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्तिनम् ।
सौमित्रिं मित्र-सम्पन्नं लक्ष्मणं शुभ-लक्षणम् ।
विभीषणस्य "विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय" ॥७१॥
लङ्का राज्ये एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना ।
ऽभिषेकः तथेत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ।

(भिषगुत्तमः) वैद्यवरः । (सशल्यः) सव्रणः । (विरुजः) निर्गतरोगः । (रुधिरेण आर्द्रीकृता) क्लिन्ना (छविः) शोभा यस्य सः । (कृत-कर्मा) स्वकृत्यं रावण-वध-रूपं निष्पाद्य । (सौवर्णम्) सुवर्ण-निर्मितम् ।

घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ॥७२॥

ततः सीतां शिरः-स्नातां युवतीभिरलङ्कृताम् ।
रक्षोभिर्बहुभिर्गुप्तामाजहार विभीषणः ॥७३॥

विमानमारुह्य आरुरोह तदा रामस्तद्विमानमनुत्तमम् ।
सर्वेषा- अङ्केनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम् ।
मयोध्या लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विक्रान्तेन धनुष्मता ॥७४॥

निवर्तनम् ततस्तत्पुष्पकं दिव्यं सुग्रीवः सह सेनया ।
अध्यारोहत्त्वरन् शीघ्रं सहामात्य-विभीषणः ॥७५॥

भ्रातुरागमनं श्रुत्वा तत्पूर्वं हर्षमागतः ।
प्रत्युद्ययौ ततो रामं महात्मा सचिवैः सह ॥७६॥

ततो विमानाग्र-गतं भरतो भ्रातरन्तदा ।
ववन्दे प्रयतो रामं मेरुस्थमिव भास्करम् ॥७७॥

ततो रामाभ्यनुज्ञातं तद्विमानमनुत्तमम् ।
हंस-युक्तं महा-वेगं निष्पपात मही-तले ॥७८॥

भरतस्य राम- "स्वागतं ते महाबाहो कौशल्यानन्द-वर्धन" ।
स्वागतकरणम् इति प्राञ्जलयः सर्वे नागरा राममब्रुवन् ॥७९॥

(शिरःस्नाताम्) रक्षो-गृह-निवास-जनित-दोष-निवृत्त्यर्थ-मिति-भावः । (प्रत्युद्ययौ) प्रत्युज्जगाम । (निष्पपात) उत्तीर्णः ।

पादुके ते तु रामस्य गृहीत्वा भरतः स्वयम् ।
चरणाभ्यां नरेन्द्रस्य योजयामास धर्मवित् ।
अब्रवीच्च तदा वाक्य द्युतिमान् स कृताञ्जलिः ॥८०॥

भरतस्य राज्य "एतत्ते सकलं राज्यं न्यासं निर्यासितम्मया ।
निवर्त्तनं राम-पूजिता मामका माता दत्तं राज्यमिदं मम ।
स्य च तस्य तद्ददामि पुनस्तुभ्यं यथा त्व ममदा मम" ॥८१॥

स्वीकरणम् भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः पर-पुरञ्जयः ।
तथेति प्रतिजग्राह निषसादा सने शुभे ॥८२॥

प्रययौ रथ मास्थाय रामो नगर मुत्तमम् ।
जग्राह भरतो रश्मीन् शत्रुघ्न श्छत्र माददे ॥८३॥

अभिषेकार्य रामस्य शत्रुघ्नः सचिवै स्सह ।
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवदेयत् ॥८४॥

राज्याभिषेकः ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह ।
रामं रत्न-मये पीठे सह सीतं न्यवेशयत् ॥८५॥
(युग्मकम्)

विभीषणोऽथ सुग्रीवो हनूमान् जाम्बवां स्तथा ।
विभीषणादीनां सर्व-वानर मुख्याश्च रामेणा क्लिष्ट कर्मणा ॥८६॥
निवर्तनम् यथार्हं पूजिताः सर्वे कामै रत्नैश्च पुष्कलैः

(निर्यासितम्) निवेदितम् तुभ्यमिति शेषः । (निषसाद) स्थितवान् (रश्मीन्) वागुराः । (पीठे) आसने ।

प्रहृष्ट-मनसः सर्वे जग्मुरेव यथागतम् ॥८७॥

स राज्यमखिलं शासन्निहतारिर्महा-यशाः ।

राम-शासन- राघवः परमोदारः शशास परया मुदा ॥८८॥

वर्णनम् न पर्यदेवन्विधवा न च व्याल-कृतं भयम् ।

न व्याधिजं भयञ्चासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥८९॥

सर्वं मुदितमेवासीत् सर्वो धर्मपरोऽभवत् ।

राममेवानुपश्यन्तो नाभ्यहिंसन्परस्परम् ॥९०॥

स्व-कर्मसु प्रवर्त्तन्ते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः ।

आसन्प्रजा धर्म-परा रामे शासति नानृताः ॥९१॥

॥ इति ॥

(अखिलम्) सर्वम् । (निहताः) अरयः येन । (मुदा) हर्षेण । (पर्यदेवन्) व्यलपन् ।

क्लिष्ट पदानां हिन्दी भाषायां व्याख्यानम्

बालकाण्डम्

पृष्ठ १

(स्फीतः) बहुत बढ़ा हुआ । (प्रभूत-धन धान्य-वान्) बहुत धन तथा धान्य से युक्त। (लोक-विश्रुता) संसार में प्रसिद्ध। (सर्व-संग्रहः) जिसके पास सभी प्रकार की सामग्री इकट्ठी थी। (अनाहिताग्निः) अग्नि-होत्र से रहित। (तस्करः) चोर। (अवृत्तः) दुराचारी (संकरः) वर्णसंकर। (तप्यमानस्य) चिन्ता करते हुए का।

पृष्ठ २

(प्राक्रमत्) आरम्भ की। (समाप्त-दीक्षा-नियमः) जिसने दीक्षा का नियम समाप्त कर लिया है। (जनाकुलः) जिस में लोगों की बहुत भीड़ थी।

पृष्ठ ३

(शशाङ्क इव) चन्द्र-समान। (दारक्रियां इति) विवाह के सम्बन्ध में। (ब्रूहि) कहें।

पृष्ठ ४

(सत्य-प्रतिश्रवः) सच्ची प्रतिज्ञा वाला। (कामरूपिणः) जब चाहें रूप बदलने वाले। (विकर्माणः) विघ्न करने वाले। (आजुहाव) बुलाया।

पृष्ठ ५

(उपाघ्राय) चुम्बन कर । (धन्वी) धनुष धारण किये हुए । (अध्यर्ध योजनम्) डेढ़ योजन पर्यन्त । (मन्त्र-ग्रामम्) बला तथा अबला नाम मन्त्रों के समूह को । (भावितात्मनः) जिसने आत्म-स्वरूप का ध्यान किया हुआ है । (घोरसङ्काशम्) भयानक दर्शन वाले ।

पृष्ठ ६

(अविप्रहतम्) जहाँ पर लोगों का आना जाना न हो । (आवार्य) रोक कर । (जहि) मारो । (चातुर्वर्ण्य-हितार्थम्) चारों वर्णों की भलाई के लिए । (ज्या-घोषम्) चिल्ले के शब्द को ।

पृष्ठ ७

(विव्याध) छेदा । (नियतेन्द्रियः) इन्द्रिय जिसके वश में हों । (भीम-संकाशाः) भयानक । (रुधिरौघम्) रुधिर के प्रवाह को । (आपतन्तौ) आते हुए । (राजीव लोचनः) कमल समान नेत्र वाला । (परम-भास्वरम्) बड़े चमकीले ।

पृष्ठ ८

(सागर संप्लवे) समुद्र के मध्य में । (निरीतिकाः) उपद्रव से रहित । (यज्ञ वाटम्) यज्ञ भूमि को ।

पृष्ठ ९

(यज्ञोपसदनम्) यज्ञशाला को । (जिज्ञासाम्) जानने की इच्छा को ।

(मञ्जूषाम्) सन्दूक को । (अपावृत्य) खोलकर । (लीलया) विना खेद के । (निर्घात-सम-निःस्वनः) बिजली की कड़क के समान शब्द वाला । (विगत-साध्वसः) शङ्का (भय) रहित ।

पृष्ठ ११

(क्लान्तवाहनाः) (निरन्तर चलने से) जिन के घोड़े श्रान्त हो गये थे । (अभ्युपेयिवान्) पहुँचा ।

पृष्ठ १२

(मुदान्वितम्) हर्ष से युक्त । (समक्षम्) सामने । (प्रतीच्छ) स्वीकार करो ।

पृष्ठ १३

(आपृच्छ्य) आज्ञा लेकर । (राज-विमर्दनम्) क्षत्रियों को कुचलने वाले ।

पृष्ठ १४

(सज्यम्) ज्या-युक्त । (उदैक्षत) देखने लगा । (कृतदाराः) विवाहित होकर । (कृतास्त्राः) अस्त्र-विद्या सीख कर ।

अयोध्याकाण्ड

पृष्ठ १५

(नित्य-शत्रुघ्नः) नित्य शत्रुओं (काम क्रोधादि) को नाश करने वाला । (सर्व-भूतानुकम्पनः) सब जीवों पर दया करने

वाला। (पर्जन्य इव) मेघ के समान । (उद्धर्षणम्) प्रसन्न करने वाले। (पाण्डुरस्य) श्वेत। (आतपत्रस्य) छत्र की।

पृष्ठ १६

(बर्हिणः) मोर। (छत्रावृताननम्) जिसके सिर पर छत्र झुल रहा हो। (शची-पतेः) इन्द्र के।

पृष्ठ १७

(विख्यात पौरुषम्) प्रसिद्ध बल वाले। (पुष्ययोगेन) पुष्य नक्षत्र के साथ चन्द्रमा के योग में।

पृष्ठ १८

(ज्ञाति दासी) पितृ कुल के साथ सम्बन्ध रखने वाली दासी। (प्रहर्षोत्फुल्ल नयनाम्) बहुत हर्ष से जिसके नेत्र खिले हुए हैं। (पाण्डुरक्षौमवासिनीम्) श्वेतवस्त्र धारण करने वाली।

पृष्ठ १९

(उपप्लुतम्) डूबी हुई। (उष्णागे) ग्रीष्म ऋतु में। (अक्षयम्) उपाय रहित। (शारदी) शरद् ऋतु की। (परिहास्यते) भ्रष्ट होगी।

पृष्ठ २०

(निराकृता) पराजित की हुई। (मलिनाम्बरा) मलिन वस्त्र धारण किये हुए। (उपस्थानम्) अपने २ घर जाना। (अतथोचिताम्) उस दशा के अयोग्य।

पृष्ठ २१

(जीवितमन्तरा) प्राण लिये विना। (त्वद्विमानिता) तुझ से तिरस्कृत की हुई।

(प्रतताप) मूर्छित हो गया। (पुत्र-शोकार्दितम्) पुत्र के शोक से व्याकुल। (विसंज्ञम्) मूर्छित। (प्रव्राजय) भेजो।

पृष्ठ २३

(कृत-कौतुक-मङ्गलः) जिसने राज्य-तिलक के सम्बन्ध में मङ्गल किया है।

पृष्ठ २४

(वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः) अश्रुओं से पूर्ण नेत्र वाला। (अयासः) खेद।

पृष्ठ २५

(समुदाहृतम्) कहे हुए। (पावके) अग्नि में। (हितेन) भलाई करने वाले। (प्रतिजाने) प्रतिज्ञा करता हूँ। (आर्जव-समायुक्तम्) नम्रता से युक्त। (अर्थ-परः) धन में लुब्ध। (वचन-क्रिया) आज्ञा-पालन। (निष्पपात) चला गया।

पृष्ठ २६

(आलम्ब्य) बैठ कर। (निकृत्ता) कटी हुई। (दिवश्च्युता) आकाश से गिरी हुई। (अतुखार्ता) दुःख से व्याकुल।

पृष्ठ २७

(अवाङ्मुखः) मुख नीचे किये हुए। (विवृततां गतः) अपने अभिप्राय को प्रकाशित कर दिया। (तत्रभवान्) पूजनीय। (विजनम्) निर्जन। (समनुवर्तिनी) अनुकूल चलने वाली। (प्रणयात्) प्रेम से। (विस्रब्धम्) सन्देह रहित।

पृष्ठ ३१

(प्रेत्य) मरण के बाद । (मृद्नन्ती) कुचलती हुई । (मृगायुतम्) मृगों से भरा हुआ । (निरयः) नरक ।

पृष्ठ ३२

(आयस्ता) खेद में पड़ी हुई । (वनवास क्षमाः) वनवास के योग्य । (लब्धसंज्ञम्) जिसकी मूर्छा दूर हो गयी है । (शोकार्णव-परिप्लुतम्) शोक के समुद्र में डूबे हुए ।

पृष्ठ ३३

(ज्वलनसङ्काशम्) अग्नि के समान (उज्ज्वल) ।

पृष्ठ ३४

(त्रिपथगाम्) तीन मार्गों में चलने वाली (गङ्गा) को । (अशैवलाम्) जिस पर सवाल नहीं (स्वच्छ) । (जलाघाताट्टहासोग्राम्) (शिलाओं में) लहरों के आघात रूपी उच्च हास के कारण भयानक । (फेननिर्मलहासिनीम्) फेन (झाग) ही जिसका निर्मल हास है । (वेणीकृतजलाम्) (विविध प्रकार की) लहरें जिसकी वेणी हैं । (अन्वास्य] उपासन करके । (आददे) ग्रहण किया ।

पृष्ठ ३५

(न्यग्रोधक्षीरम्) बट के दूध को । (व्युष्टायाम्) व्यतीत होने पर । (आसेदतुः) प्राप्त हुए । (गाढ दुर्मनाः) बहुत दुःखित ।

पृष्ठ ३६

(जीवितान्तम्) मृत्यु को । (अम्बुहीनम्) जल-हीन । (हतप्रभम्) प्रकाश रहित । (आत्ययिकम्) अत्यावश्यक ।

पृष्ठ ३७

[हतस्य] भाग्य-रहित को । [कृतशास्त्रानुगा] पढ़े हुए शास्त्रों के अनुकूल व्यवहार करने वाली । [समुपोढे] प्राप्त होने पर ।

पृष्ठ ३८

(संयानम्) प्रेत का संस्कारादि । (धारणम्) धैर्य्य को ।

पृष्ठ ३९

(कल्यम्) प्रातःकाल । (प्रस्विन्न-मुख-पङ्कजः) जिसके कमल-सदृश मुख पर पसीना आ गया है ।

पृष्ठ ४०

(अवर्तयत्) बहाये । (जटिलम्) जटाधारी । (दुर्दर्शम्) जिसे देखना कठिन है । (भास्करम्) सूर्य को । (विवर्ण-वदनम्) जिसके मुख का वर्ण बदल गया है । (अंके) गोद में । (त्रिदिवम्) स्वर्ग को ।

पृष्ठ ४१

(गतचेतनः) मूर्छित । (आराधितः) प्रसन्न किया हुआ ।

पृष्ठ ४३

(अरिन्दमम्) शत्रुओं को दमन करने वाले । (पादुके) खड़ावें । [हेमभूषिते] सुवर्णालंकृत । [योग-क्षेमम्] लोगों के लाभकारक कूप आदि का बनवाना और उनकी रक्षा करना ।

पृष्ठ ४४

(वालव्यजनम्) छोटे से पंखे को ।

—:०:—

आरण्यकाण्ड

पृष्ठ ४५

(सूर्य्य-वर्चसम्) सूर्य्य समान तेज वाले ।

पृष्ठ ४६

[आहारयत्] प्राप्त हुए । [निकृत्तकर्णनासा] नासिका तथा कर्ण कटाकर ।

पृष्ठ ४७

(शोणितोक्षताम्) रुधिर से भरी हुई । (मुंडली-कृत-कार्मुकः) धनुष को बल से खींचने से जिसका आकार गोल बन गया है । (निशितम्) तीक्ष्ण ।

पृष्ठ ४८

(पूर्णेन्दु सदृशानना) पूर्ण चन्द्र के समान मुख वाली । (रोमहर्षणम्) रोमाञ्चित करने वाले । (विक्रम्य) बल से ।

पृष्ठ ४९

(अप्रमेयम्) अवधि रहित ।

पृष्ठ ५०

(अपाकर्षत) खींच ले गया। (अशनि-सन्निभः) वज्र के तुल्य।

पृष्ठ ५१

(न्यास भूता) इमानत। (विकांक्षन्) उत्कट इच्छा करता हुआ। (राम के पास जाने की)। (अन्तरमास्थितः) अवकाश पाकर। (विहायसा) आकाश मार्ग से।

पृष्ठ ५२

(रूपिणीम्) साक्षात् रूप धारण की हुई। (क्षतजार्द्रम्) रुधिर से गिले हुए २। (शुभदर्शकाननाम्) सुन्दर वन से युक्त।

—:०◯०:—

किष्किन्धाकाण्ड

पृष्ठ ५३

(पुष्करिणीम्) सरोवर। (वरायुध धरौ) श्रेष्ठ शस्त्रों को धारण किए हुए। (वालि-प्रणिहितौ) बालि के भेजे हुए। (प्रणिपत्य) प्रणाम कर। (संशित व्रतौ) उग्र व्रत वाले। (वरवर्णिनी) श्रेष्ठ ब्रह्मचारिणी। (विद्धम्) जानो। (हृष्ट मानसः) प्रसन्न चित्त वाला। [ध्रुवा] दृढ़।

पृष्ठ ५५

(विनिकृतः) निकाला गया। (उत्तरीयम्) ऊपर का वस्त्र (दुकूल, दुपट्टा)। (त्वरितम्) शीघ्र। (आवृत्य) ढांप कर।

पृष्ठ ५६

(हेम पिङ्गलः) सुवर्ण के समान पीतवर्ण वाला। (दंष्ट्राकरालः)

बड़े २ दान्तों के कारण भयानक प्रतीत होने वाला। (निकृत्तः) कटे हुए। (मार्गध्वम्) ढूँढो।

पृष्ठ ५७

(स्वनामाङ्कोपशोभिताम्) अपने नाम से चिन्हित। (अभिज्ञानम्) स्मारक रूप (याददास्त)। (शलभाः) मकड़ी। (वरुण पालिताम्) जिसका पालक (राजा) वरुण है (पश्चिम)। (व्यतीक्रान्तः) गुज़र गया। (कौशेय-वासिनी) रेशम के वस्त्र धारण करने वाली।

पृष्ठ ५८

(विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः) उस अभ्युदय की प्राप्ति के लिये उद्यत हुए जिसकी प्राप्ति शौर्य पर निर्भर थी। (परवीरहन्ता) शत्रु के वीरों को मारने वाला। (मनसा जगाम) चित्त से गया, (स्मरण) किया।

—:o⊂⊃:o—

सुन्दरकाण्ड

पृष्ठ ५९

(प्रविभक्त-महापथाम्) जिसमें राजमार्ग पृथक् २ बनाए हुए हैं। (आयत-लोचनाम्) विस्तृत नेत्रों वाली। (दिव्योपमम् (स्वर्गीय पदार्थ के समान। (स्फाटिकम्) बिलौर के बने हुए।

पृष्ठ ६०

(धर्म-साध्वस-शङ्कितः) धर्म के (धर्म नाश के) डर

से शङ्कित होकर । (परदारावरोधस्य) दूसरों की स्त्रियों का। (विचिनोमि) ढूंढता हूँ।

पृष्ठ ६१

(ताराधिपनिभाननाम्) चन्द्रमा के सदृश मुख वाली। (मलिनसंवीताम्) मलिन वस्त्र धारण किये हुए । (उपवास कृशाम्) अनाहार से दुर्बल । (अनशनेन) अनाहार से। (वितिमिराः) अन्धकार रहित।

पृष्ठ ६२

(किञ्चिच्छेषा) कुछ बाकी रही हुई। (प्रवाते) अन्धेरी में। (धननिचयम्) धन समूह को । (प्रदिश) दो । (लल) इच्छा करो।

पृष्ठ ६३

(ललन्तु) इच्छायें पूर्ण करें। (व्याहरतः) कहते हुए। (विपन्नम्) बिगड़ा हुआ । (तद्बन्धुगतमानसम्) जिसका मन अपने सम्बन्धि (राम) में लगा है।

पृष्ठ ६५

(अमर्षापहृता) वैर से चुराई हुई।

पृष्ठ ६६

(निशम्य) सुनकर। (लौकिकी) इस जगत् से सम्बन्ध रखने वाली।

पृष्ठ ६७

(स्वतः) अपने आप । (देव कल्पम्) देवता के समान।

पृष्ठ ६८

(अव्यग्रः) निर्भय होकर। (तपः-कृत-परिग्रहः) तप के बल से जिसने सभी धन धान्यादि सामग्री इकट्ठी करली है।

पृष्ठ ६६

(कार्पासकैः) कपास (रूई) के बने हुए। (निर्वापयामास) शान्त किया। (कल्लोला स्फालवेलान्तम्) जिसका तीर लहरों से स्पर्श किया जाता है। (पादपाकुले) वृत्तों से युक्त। (परिवार्य्य) घेर कर। (अक्षताम्) जिसे कोई चोट नहीं पहुंचो।

युद्धकाण्ड

पृष्ठ ७०

(परिषष्वजे) गले लगाया। (ह्रिया अवाङ्मुखः) लज्जा से मुख को नीचे किये हुए।

पृष्ठ ७१

(वलीमुखाः) वानर। (दंष्ट्रा युधाः) जिनके दान्त शस्त्र हैं। (रामे रिताः) राम से चलाये हुए।

पृष्ठ ७२

(नैऋतयोध मुख्यः) राक्षसों में से मुख्य योद्धा। (प्राकृतयोः) साधारण।

पृष्ठ ७३

(कालचोदितः) मृत्यु से प्रेरा हुआ।

पृष्ठ ७४

(निर्यात्यताम्) दे दो।

पृष्ठ ७५

(वाहिनी) सेना । (आसेदतुः) प्राप्त हुए ।

पृष्ठ ७६

(महायस्तः) बड़ा दुःखित होकर ।

पृष्ठ ७७

(अनुज्ञाप्य) आज्ञा लेकर । (सूर्य्यमरीचिकल्पम्) सूर्य्य की किरणों (ज्योति) के समान । (संख्ये) युद्ध में । (संपरिपुप्लुवानम्) डूबे हुए । (रथर्षभः) रथियों में श्रेष्ठ ।

पृष्ठ ७८

(आशीविषम्) सर्प को । (पाणिलाघवम्) हाथ की सफाई को । (संयुगेषु) युद्धों में ।

पृष्ठ ७९

(अप्रतिद्वन्द्वः) अद्वितीय । (आकर्णम्) कानों तक । (अजिह्मगम्) टेढ़ा न चलने वाले । (शोणितविस्रवैः) रुधिर के प्रवाहों से ।

पृष्ठ ८०

(विद्राव्य) भगाकर । (अग्निशिखोपमान्) अग्नि की ज्वाला के सदृश ।

पृष्ठ ८१

(संक्षोदयित्वा) चूर्ण कर । (विरुजः) नीरोग । (निभृतवत्) सेवक के समान । (सौवर्णम्) सुवर्ण के बने हुए ।

पृष्ठ ८२

(गुप्ताम्) रक्षा की हुई (निष्पपात) उतरा । (नागराः) नगरवासी । [पीठे] सिंहासन पर । (पर्य्यदेवन्) विलाप करती थीं ।

पृष्ठ ८३

(योजयामास) जोड़ दिये । (निषसाद) बैठ गया । (रश्मीन्) वागुराओं को । (पीठे) आसन पर । (पुष्कलैः) बहुत ।

पृष्ठ ८४

(निहतारिः) जिस ने शत्रुओं को मार दिया है । (पर्य्यदेवन्) विलाप करती थीं । (शासति) राज्य करते हुए ॥

—:o:—

Meanings of the difficult words

IN

ENGLISH

—:o:—

Page 1.

Line 1 मुदितः contented.

स्फीतः thriving.

„ 2 निविष्टः situated.

प्रभूत-धन-धान्यवान् possessing (धन) riches and (धान्य) corn (प्रभूत) in abundance.

„ 3 लोक-विश्रुता (विश्रुता) renowned (लोके) in the world.

„ 4 मानवेन्द्रेण (इन्द्रेण) by the lord (मानवानाम्) of man-kind.

„ 5 सर्व संग्रहः (संग्रहः) keeping a store (सर्वेषाम्) of all.

„ 6 परिरक्षिता protector.

„ 7 अनाहिताग्निः (येन अनाहिताः) who has not placed (अग्निः) sacrificial fire (not offering daily oblations in the sacrificial fire.)

„ 8 अयज्वा not performer of sacrifices.

„ 9 अवृत्तः possessing bad conduct.

„ 10 तप्यमान (स्य) afflicted.

Page 2.

Line 2 पुरस्कृत्य putting at the head.

,, 3 प्राक्रमत् began.

,, 4 मन्त्र दृष्टेन (दृष्टः) observed (मन्त्रैः) according to the Vedic Hymns.

,, 5 समाप्त-दीक्षा-नियमः (यस्य समाप्तः) whose has been finished (नियमः) the vow (दीक्षायाः) of the religious ceremony.

,, ,, पत्नी-गण-समन्वितः (समन्वितः) accompanied with (गणैः) a number (पत्नीनाम्) of wives.

,, 8 सर्वलक्षण संयुतम् (संयुतम्) possessed of (सर्वैः) all (लक्षणैः) conspicuous features.

,, 11 जनाकुलः (आकुलः) crowded (जनैः) with the people.

,, 12 अतीत्य having passed.

,, 15 परमप्रतीतः much pleased.

Page 3.

Line 2 पितृ शुश्रूषणरताः (रताः) busy (शुश्रूषणे) in the service (पितुः) of father.

,, निष्ठिताः versed in.

,, 5 शशाङ्कः the moon.

,, 6 दारक्रिया (म्) marriage.

,, 11 परमोदारः (परमः) most (उदारः) generous.

,, 14 अशेषेण without remainder (completely).

Page 4.

Line 1 अद्भुतविस्तरः (यस्य विस्तरम्) whose detailed description (अद्भुतः) is wonderful.

" " हृष्टरोमा (यस्य रोमाणि) whose hair on the body (have become) (हृष्टाणि) bristling.

" " सत्यप्रतिश्रवः (यस्य प्रतिश्रवः) whose promise (is) (सत्यः) true.

" " आतिष्ठे have entered.

" 6 कामरूपिणौ assuming forms at will.

" 9 काकपक्षधरम् wearing side-lock of hair on the temples.

" 11 विकर्माणः acting wrongly, vicious.

" 13 आजुहाव summoned (3rd. sing. of हु in लिट्)

Page 5.

Line 1 कृत स्वस्त्ययनम् (यस्य स्वस्ति-अयनम्) whose expiatory rites by the recitation of Vedic Hymns (कृतम्) were performed.

" 2 पुरोधसा by the family-priest.

" 3 उपाघ्राय having kissed.

" 6 धन्वी armed with a bow.

" 7 अध्यर्धयोजनम् (अधि) more than (अर्धम्) half (योजनम्) of eight or nine miles, i. e., more than four miles.

Line 11 मन्त्रग्रामम् (ग्रामः) multitude (मन्त्राणाम्) of magic formulæ.

,, 14 भावितात्मनः (यस्य आत्मा) whose soul (भावितः) is purified (by meditating on the Supreme Spirit)

,, 15 घोरसङ्काशम् (यस्य सङ्काशः) whose appearance. (presence) (घोरः) (is) frightful.

Page 6.

Line 1 अविप्रहतम् not beaten (by people's movements) like a track.

,, ,, ऐक्ष्वाकः descendant of इक्ष्वाकु the first of the Solar kings.

,, 2 झिल्लिका-गण-नादितम् (नादितम्) sounded (गणेन) by the multitude (झिल्लिकानाम्) of the crickets.

,, 3 सङ्कीर्णम् crowded with.

,, 7 आवार्य्य obstructing.

,, 8 जहि kill (Sec. per. sing. of हन् in (लोट्)

,, ,, दुष्टचारिणीम् ill conducted, wicked.

,, 9 स्त्री-वधकृते (कृते) on account of (स्त्री वधस्य) killing of a woman.

,, 10 चातुर्वर्ण्य हितार्थम् (हितार्थम्) for the welfare (चातुर्वर्ण्यानाम्) of the four castes of आर्य ।

,, 11 अक्लीवम् not timid, bold, manly.

Line 12 ज्याघोषम् (घोषः) sound (ज्यायाः) of the bow-string.

,, 13 अभिनिध्याय having ascertained.

,, 14 विनिःसृतः had proceeded.

Page 7.

Line 1 विक्रान्ताम् thrown.

,, 2 विव्याध pierced.

,, 3 उष्य having dwelt.

,, 4 नियतेन्द्रियः (येन इन्द्रियाणि) by whom senses (नियतानि) are curbed.

,, 7 अनिद्रम् not sleeping.

,, 10 भीमसङ्काशाः see घोरसङ्काशम्

,, ,, रुधिरौघम् (ओघः) a stream (रुधिरस्य) of blood.

,, 11 राजीव लोचनः (यस्य लोचने) whose eyes (are) (राजीवे इव) like blue lotuses.

,, 14 समाहतः struck.

Page 8.

Line 1 सागर संप्लवे (संप्लवे) in the wave (सागरस्य) of the sea.

,, 3 विद्धः pierced, penetrated.

,, 5 निरीतिकाः free from the calamities of the season.

,, ,, काकुत्स्थम् descendant of ककुत्स्थ (an epithet of the kings of the Solar dynasty.)

,, 12 यज्ञवाटम् a place prepared for a sacrifice.

Line 14 प्रत्युज्जगाम went forth to meet (third. Sing. of प्रति + उद् + गम् in लिट्)

Page 9.

Line 1 यज्ञोपसदनम् (उपसदनम्) place (यज्ञस्य) of sacrifice.

,, 3 प्रणतः bowing to.

,, 4 देव-तुल्य-पराक्रमौ (यस्य पराक्रमः) whose valour (is) (तुल्यः) like (देवानाम्) that of gods.

,, 8 जिज्ञासाम् desire of knowing.

,, 11 पूरितुम् अशक्तैः not able to bend.

Page 10.

Line 1 मञ्जूषाम् box, chest.

,, 3 लीलया with ease.

,, 4 मौर्वीम् bow-string.

,, ,, पूरयामास bent.

,, 6 निर्घात-सम-निःस्वनः (यस्य निःस्वनः) whose sound (was) (समः) like that (निर्घातस्य) of a thunder-strike.

,, 8 वर्जयित्वा excepting.

,, 9 प्रत्याश्वस्ते consoled.

,, ,, विगतसाध्वसः (यस्य साध्वसम्) whose fear (विगतम्) has disappeared.

,, 11 दृष्टवीर्य्यः (यस्य वीर्य्यम्) whose valour (दृष्टम्) has been seen.

Line 12 अचिन्त्यम् unexpected.

„ 13 आहरिष्यति will bring.

„ 15 अनुमते with permission.

Page 11.

Line 2 प्रश्रितैः polite, humble.

„ 3 क्लान्त वाहनाः (येषां वाहनानि) whose horses (क्लान्तानि) are tired.

„ 5 मधुराक्षरम् sweet-worded.

„ 6 अव्यग्रम् not being agitated or ruffled.

„ 9 जन-संसदि in the people's assembly.

„ 10 वीर्य्य शुल्का (यस्याः शुल्कम्) whose purchase-price (was) (वीर्य्यम्) valour.

„ 13 अभ्युपेयिवान् reached.

Page 12.

Line 2 दिष्ट्या (Ind.) How glad I am !

„ 3 वीर्य्यनिर्जिताम् (निर्जिता) won (वीर्य्येण) by valour.

„ 4 मुनि-पुङ्गव (पुङ्गव) best (मुनिषु) among the sages.

„ 9 समक्षम् in the presence of.

„ 10 कौशल्यानन्द-वर्धनम् (वर्धनः) increaser (आनन्दस्य) of happiness (कौशल्यायाः) of Koushalya.

Line 11 सहधर्मचरी performer of the religious ceremonies in company of i. e. wife.

,, 12 प्रतीच्छ accept.

Page 13.

Line 2 विधिपुर्वकम् in accordance with the precept.

,, 4 आपृच्छ्य bidding adieu.

,, 6 सबलानुगः (सह) with (बलेन) army and (अनुगैः) followers.

,, 7 जटा मण्डल-धारिणम् wearing a multitude of matted hair.

,, 8 जामदग्नेयम् son of जमदग्नि.

,, ,, राज-विमर्दिनम् crusher of kings.

,, 11 निखिलेन completely.

,, 13 जामदग्न्यम् belonging to जमदग्नि.

Page 14.

Line 3 सज्यम् furnished with a bow-string.

,, 4 उदैक्षत looked to.

,, 5 अभिहत वीर्य्यत्वात् on account of being one whose valour has been overpowered.

,, ,, जड़ी कृतः was stupefied.

,, 8 चोदयामास drove.

,, 9 ननन्द was delighted.

,, 10 कृतदाराः married.

,, 11 शुश्रूषमाणाः serving.

Line 11 वर्तयन्ति behaved well (towards their parents).

„ 14 मातुलः maternal uncle.

„ 19 देवसङ्काशौ resembling gods.

Page 15.

Line 2 नित्य-शत्रुघ्नः (हन्ति) who kills (नित्य शत्रून्) eternal enemies. e. g., lust, anger, averice, and over-attatchment.

„ „ प्रीतिपुरस्कृतः (पुरस्कृतः) accompanied (प्रीत्या) with love.

„ 5 सर्वभूतानुकम्पनः kind-hearted towards all beings.

„ 6 पर्जन्यः cloud.

„ 8 आमन्त्र्य having called.

„ 9 उद्धर्षणम् animating, encouraging.

„ 11 पाण्डुरस्य whitish.

„ „ आतपत्रस्य of protector from the sun i. e., of umbrella.

„ „ जरितम् made old, made infirm.

Page 16.

Line 2 सन्निकृष्टान् nearing.

„ „ अनुमान्य having the consent of.

„ 4 बर्हिणः pea-cocks.

„ 6 छत्रावृताननम् (यस्य आननम्) whose head (आवृतम्) is couvered (छत्रेण) with royal umbrella.

Line 8 शचीपतेः of husband of शची i. e., of Indra.
,, 9 उपासिता worshipper.
,, 11 एवं-गुण-सम्पन्नम् furnished with such virtues.
,, 12 लोकपालोपमम् (यस्य उपमा) whose resemblance is (लोक-पालौ) with the guardians of the world (दश दिक्पाल).
,, 13 अञ्जलि-पद्मानि folded hands, resembling lotuses.

Page 17.

Line 2 अतुलः matchless.
,, 5 कृतात्मा self-possessed.
,, 7 आनयाञ्चक्रे brought.
,, ,, रथिनाम् among the chariot-fighters.
,, 9 गन्धर्व-राज-प्रतिमम् resembling the king of celestial musicians (Gandharvas are known for their beauty.)
,, ,, विख्यात पौरुषम् (यस्य पौरुषम्) whose valour (विख्यातम्) is well-known.
,, 10 कृताञ्जलिपुटम् folded-handed.
,, 14 पुष्ययोगेन at the time of moon' s conjunction with the पुष्य, the eighth lunar mansion.

Page 18.

Line 1 कामतः voluntarily.
,, 2 प्रकृत्या by the ministry.

Line 3 द्युतिमत् shining.

,, 4 ज्ञातिदासी female servant received from the mother's side.

,, ,, सहोषिता a constant companion.

,, 6 प्रहृष्टमुदितैः very pleased.

,, ,, उच्छ्रित-ध्वज-मालिनीम् (मालिनी) encircled by the (उच्छ्रितैः) lifted up (ध्वजैः) flags.

,, 8 प्रहर्षोत्फुल्लनयनाम् (यस्याः नयने) whose eyes (उत्फुल्ले) are full blown (हर्षेण) with joy.

,, ,, पाण्डुर-क्षौमवासिनीम् (वासिनीम्) wearing (पाण्डुर) whitish (क्षौम) silken cloth.

,, 11 विदीर्यमाणाम् bursting.

Page 19.

Line 1 पापदर्शिनी evil-adviser.

,, 3 अभिवर्तते surrounds.

,, 4 उपप्लुतम् over-whelmed.

,, ,, अर्थौघेन by multitude of misfortunes.

,, 5 उष्णगे in the hot season.

,, 6 अप्रतयम् not remedi-able.

,, 7 अभिषेक्ष्यति will crown.

,, 9 चन्द्रलेखा a streak of moon.

,, ,, शारदी autumnal.

,, 13 भविता will become.

,, 14 परिहास्यते will be deprived of.

Page 20.

Line 9 निराकृता slighted.

" " सौभाग्यवत्तया on account of being good-fortuned.

" 7 रुषिता angry.

" 8 क्रोधागारे a room where one repaired when in a fit of anger.

" " मलिनाम्बरा dirty-clothed.

" 12 पाण्डुराभ्रम् white-clouded.

" 13 अतथोचिताम् not worthy of that state.

Page 21.

Line 1 कमलपत्राक्षीम् possessing eyes resembling lotus-leaves.

" 2 कल्याणचेतसि (यस्य चेतः) whose mind (is) (कल्याणम्) well intentioned.

" 7 च्यावयत् (अच्यावयत्) threw down.

" " जीवितमन्तरा without taking life.

" 10 निक्षेपौ deposits.

" 12 प्रतिश्रुत्य having promised.

" 13 त्वद्विमानिता dishonoured by you.

Page 22.

Line 2 चीराजिन-धरः wearing bark clothes and the skin of a black antelope.

Line 4 चिन्ताम् अभिसमापेदे became anxious.

" " प्रतताप felt pain ; was distressed.

" 5 वृत्तिम् behaviour, attitude.

" " वहति bears.

" 8 शरणम् shelter.

" 9 पुत्रशोकार्दितम् afflicted by the sorrow on account of his son.

" " विसंज्ञम् unconscious.

" 3 प्रवा॰य exile.

" 14 समयम् promise.

Page 23.

Line 4 चन्द्र नक्षत्र-मालिनी encircled by the moon and stars.

" 6 सम्भारान् requisites.

" 9 विनिष्क्रान्तम् coming out.

" 13 दैन्यात् on account of low-spiritedness.

" 14 मन्त्रज्ञा skilled in council.

Page 24.

Line 1 राम-हर्ष-समुत्सुकः (समुत्सुकः) impatient for (हर्षेण) joy on account of राम.

" 2 प्रजागर-परिश्रान्तः weary owing to sleeplessness.

" 13 अनुज्ञाप्य getting permission of.

कृतकौतुक मङ्गलः (येन मङ्गलं) by whom their auspicious ceremony (कृतम्) was performed (कौतुकाय) for the solemn occasion.

Line 15 निषण्णम् seated.

Page 25.

Line 1 परिशुष्यता (with) dry.

„ 4 वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः whose eyes were full of tears.

„ 8 अन्यदा at another occasion.

„ 13 अपराद्धम् sinned.

„ 14 आचक्ष्व tell.

Page 26.

Line 6 नृपसन्निधौ near the king.

„ 8 पावके in the fire.

„ 10 नियुक्तः directed.

„ 11 अभिकांक्षितम् desire.

„ 12 प्रतिजाने promise (First. Per. Sing.) of प्रति + ज्ञा (आत्म०) in (लट्)

„ 13 आर्जवसमायुक्तम् accompanied with straight-forward-ness.

Page 27.

Line 5 तारयस्व rescue (sec. sing. of) तॄ (caus.) in (लोट्).

Line 7 विव्यथे was agitated (third per. sing, of व्यथ् in लिट्)

,, 11 वचन-क्रिया carrying out the order.

,, 14 विसंज्ञ (स्य) senseless.

Page 28.

Line 1 वशी one who has subdued his passions.

,, 2 हावयन्तीम् making to offer ablations in the fire (शत्रन्त) of हु (caus.)

,, 4 अभिचक्राम proceeded towards.

,, ,, किशोरम् a colt.

,, 11 निकृत्ता cut.

,, ,, सालस्य of a tree.

,, 12 दिवश्च्युता fallen from heaven.

Page 29.

Line 6 समतिक्रमितुम् to disobey.

,, 10 वाष्प पर्य्याकुलेक्षणा (यस्य ईक्षणे) whose eyes (were) (पर्य्याकुले) filled (वाष्पैः) with tears.

,, 14 ह्रिया on account of shame.

,, ,, अवाङ् मुखः with the face hung downwards.

Page 30.

Line 1 चिन्ता व्याकुलितेन्द्रियम् (यस्य इन्द्रियाणि) whose senses (व्याकुलितानि) are perturbed (चिन्तया) by anxiety.

Line 3 विवृतताम् opennesss (of mind.)
,, 6 तत्रभवान् honourable, respectable.
,, 9 प्रणयात् with affection.
,, 10 विस्रब्धम् with confidence.

Page 31.

Line 1 अनन्य परायणाम् devoted to no other.
,, 3 शैलूषः a rogue.
,, प्रेत्य having departed.
,, 13 अमृतरसोपमम् comparing (रसेन) with the charm (अमृतस्य) of nectar.

Page 32.

Line 5 वनवासक्षमाः suited to the forest-life.
,, 15 लब्धसंज्ञम् (येन लब्धा) who has recovered (संज्ञा) consciousness.
,, 16 शोकार्णवपरिप्लुतम् (परिप्लुतं) plunged (अर्णवे) in the ocean (शोकस्य) of grief.

Page 33.

Line 3 अनुजानीहि permit.
,, 4 मानद honour-giver.
,, 11 ज्वलन सङ्काशम् resembling fire.
,, ,, चामीकर विभूषितम् (विभूषितम्) adorned (चामीकरेण) with gold.

Page 34.

Line 1 त्रिपथगाम् flowing in three Paths i. e., the Ganges.

Line 1 अशैवलाम् without (शैवल) green moss-like substance growing on the surface of water.

,, 3 जलाघाताट्टहासोग्राम् (उग्राम्) ferocious (अट्टहासेन) on account of the loud laughter (जलाघातरूपेण) produced from the striking of waves.

,, ,, फेन निर्मल हासिनीम् producing pure laughter in the form of foam.

,, 4 वेणी कृतजलाम् (on account of various courses of the streams) whose waters give an appearance of braided hair.

,, ,, आवर्तशोभिताम् beautified by the whirls.

,, 9 स्थपतिः chief.

,, 7 विषयम् territory, realm.

,, ७ चीरोत्तरासङ्गः (यस्य उत्तरासङ्गः) whose upper garment was (चीरम्) tattered cloth.

,, ,, अन्वास्य having performed.

Page 35.

Line 1 न्यग्रोधक्षीरम् milk of a fig tree.

,, 8 सीता-तृतीयः with whom Sita was the third member (himself and Lakshmana being other two).

,, 10 व्युष्टा (याम्) dwelt.

,, 11 गाढ दुर्मनाः much troubled in mind.

Page 36.

Line 1 ध्वस्ताङ्गम् (यस्य अङ्गानि) whose limbs (ध्वस्तानि) were couvered with mud.

,, 8 जीवितान्तम् end of life.

,, 10 हतप्रभम् whose lustre had vanished.

,, 12 उदीरयन् told.

,, 15 स्वकम् one's own.

Page 37.

Line 2 परिखा ditch, moat.

,, 5 आत्ययिकम् urgent.

,, 8 सप्तरात्रोषितः who had passed seven nights.

,, 12 विवासितौ exiled.

Page 38.

Line 4 अकण्टकम् without (कण्टक) thorn i. e., enemies.

,, 7 कृतशास्त्रानुगा follower of the read scriptures.

,, 10 द्रुह्यताम् bearing malice.

,, 13 शत्रुपक्ष भयङ्करे Fear-giver to the enemy-side.

Page 39.

Line 2 अपात्रवर्षी giver (of-alms) to unworthy.

,, 10 संयानम् carrying out a dead body for cremation.

,, 11 धारणाम् fortitude.

Page 40.

Line 3 कल्यम् by day-break, dawn.

,, 6 सूर्य-रथोपमान् resembling the chariot of sun.

,, 14 लोकविगर्हितम् condemned by the people.

Line 15 प्रस्विन्न—मुखपङ्कजः (यस्य मुखपङ्कजम्) whose lotus-resembling face was (प्रस्विन्नम्) perspired.

Page 41.

Line 5 अवर्तयत् caused to flow.
,, 7 दुर्दर्शम् difficult to be seen.
,, 8 विवर्णवदनम् pale-faced.
,, 16 अभ्यगात् went.

Page 42.

Line 1 मरण-संहितम् relating to death.
,, 11 भुङ्क्ष्व rule.
,, 16 आराधितः propitiated.

Page 43.

Line 2 अप्रतिद्वन्द्वः indifferent to the feelings of happiness and miseries.
,, 6 शुभाभिजनकर्मणः (यस्य अभिजन कर्माणि) whose deeds of high descent (were) (शुभानि) goods.
,, 7 जुगुप्सितम् abhored.
,, 13 योगक्षेमम् security of possession ; keeping safe of property.

आरण्यकाण्डम्

Page 45.

Line 9 हेमवज्र विभूषितम् (विभूषितम्) decorated (हेम्ना) with gold and (वज्रैः) diamonds.

Page 46

Line 1 बहुमूल फलोदकः having abundance of roots, fruits and water.

,, 5 नानाव्यालमृगायुतम् full of many wild animals.

,, •13 निकृत्त कर्णनासा whose ears and noses were cut off.

Page 47.

Line 1 राक्षससङ्घ संवृतम् frequented by the multitudes of evil spirits.

,, 2 विरूपिता deformed.

,, 5 शोणितोक्षिताम् (उक्षिताम्) besmeared (शोणितेन) with blood.

,, 6 घोरवर्मा युधध्वजम् having dreadful ormours, weapons and flags.

,, 8 रण पण्डितः skilled in the art of wars.

,, 10 मण्डलीकृत कार्मुकः forming a ring of his bow (by stretching it at full length).

Page 48.

Line 2 पूर्णेन्दु सदृशानना (यस्याः आननम्) whose face (was) (पूर्ण इन्दु-सदृशम्) resembling full moon.

,, 3 वरारोहा having fine hips.

,, 6 रोमहर्षणम् causing thrill ; awe-inspiring.

,, 12 विक्रम्य forcibly.

Page 49.

Line 5 रामचापाश्रयम् (यस्या आश्रयः) whose shelter (protector) is (चापः) bow (रामस्य) of Rama.

,, 11 रामाश्रमपदाभ्याशे in the vicinity of Rama's hermitage.

Page 50.

Line 5 सन्नद्धः ready, armed.

,, ,, मन्त्रितः ordered.

,, 8 बद्धासिः armed with a sword.

,, 9 दर्शना दर्शनात् by appearing and disappearing.

,, 13 विनिर्भिद्य having pierced.

,, 14 अशनिसन्निभः resembling thunder-bolt.

Page 51.

Line 1 आर्तस्वरम् a cry of distress.

,, 6 न्यासभूता entrusted as a deposit.

,, ,, न्यस्ता deposited.

,, 8 वाष्पपरिप्लुता flooded with tears.

,, 10 विकाङ्क्षन् much desiring.

,, 12 अभिचक्राम approached.

,, 44 विहायसा by heaven.

Page 52.

Line 2 रौद्रकर्मणा (यस्य कर्माणि) whose deeds (are, (रौद्राणि) terrible.

Line 6 रूपिणीम् personified.
,, 8 विह्वलः agitated.
,, 9 पर्वतकूटाभम् resembling the top of a mountain.
,, 10 क्षतजार्द्रम् besmeared with blood.
,, • 16 शुभदर्शकाननाम् (यस्मिन् काननानि) where forests (are) (शुभदर्शानि) beautiful.

किष्किन्धाकाण्डम्

Page 53.

Line 1 पद्मोत्पलझषाकुलाम् full of lotuses, water-lilies and fish.
,, 7 प्लवङ्गम which goes by jumps i. e., a monkey.
,, 11 राजर्षि-देव-प्रतिमौ resembling royal sages and gods.
,, ,, संशित व्रतौ those who have formidable vows.

Page 54.

Line 13 मर्यादा agreement.
,, 15 पीडयामास shook.

Page 55.

Line 2 विनिकृतः exiled.
,, ,, भयार्दितः alarmed.
,, 6 भार्यापहारिणम् stealer of wife.
,, 15 निष्पतेत् might come out.

Page 56.

Line 2 विनिर्भिन्दन् Piercing.

" 3 दंष्ट्राकरालः having terrible tusks.

" " दीप्ताग्नि लोचनः whose eyes resembled kindled fire.

Page 57.

Line 3 स्वनामाङ्कोपशोभिताम् adorned with the mark of one's own name.

" 10 विख्यात बल पौरुषः (यस्य बलं) whose strength (पौरुषं च) and valour (विख्यातं) were well-known.

" 14 कौशेय वासिनो clad in silk.

Page 58.

Line 2 विक्रमाभ्युयोन्मुखाः ready for finding out Sita by valour.

" 3 दुष्पारम् difficult to be crossed.

" 11 वेगसमाहितात्मा whose mind had been strengthened with speed.

" 11 परवीरहन्ता killer of enemy's warriors.

सुन्दरकाण्डम्

Page 59.

Line 2 प्रविभक्तमहापथाम् where roads were well partitioned.

Line 4 आयतलोचनाम् broad-eyed.
,, 6 तर्कयामास guessed.
,, ,, रूपयौवन सम्पदा by the excellence of beauty and youth.

Page 60.

Line 1 अवधूय rejecting.
,, 2 भामिनी a beautiful young woman.
,, 5 धर्म साध्वसशङ्कितः (शङ्कितः) alarmed (साध्वसेन) at the fear (धर्मस्य) of morality (violating the laws of morality).
,, 6 परदारावरोधस्य of other's wives and royal harem.
,, 12 संध्या कालमनाः desirous of performing Sandhya.

Page 61.

Line 5 मलिनसंवीताम् clad in dirty clothes.
,, 6 उपवासकृशाम् lean on account of a fast.
,, 7 अश्रु पूर्णमुखीम् whose face was full of tears.
,, 8 वितिमिराः free from darkness.
,, 12 मणिविद्रुमचित्राणि jewels, corals and marks.

Page 62.

Line 2 पुष्पित पादपम् where trees were flowered
,, 3 विचिन्वतः of one searching for.

Line 3 किञ्चिच्छेषा of which a little was left.

" 5 सन्ततद्रु मामू where trees were in uninterrupted rows.

" 14 लल fondle.

Page 63.

Line 1 अनन्या inseparable.

" 15 मद्वशगा obedient.

Page 64.

Line 2 ज्वलद्भास्कर वर्णाभम् (यस्य आभा) whose splendour (वर्णइव) resembled the colour (ज्वलतः) of bright (भास्करस्य) sun.

" 7 संस्कृताम् polished.

" 15 तद्बन्धुगत मानसाम् (यस्य मानसम्) whose heart (गतम्) had gone (तस्मिन् बन्धौ) to that kinsman (husband, Rama).

Page 65.

Line 3 रथ-कुञ्जर-वाजिमान् having chariots, elephants and horses.

" 4 ताराधिपनिभाननः whose face resembled the lord of stars *i. e.*, moon.

" 6 अमर्षापहृता carried off by jealousy.

" 12 विशालाक्ष्याः of broad-eyed.

" 13 यथा-रूपाम् having features as described.

Page 66.

Line 2 गिरा by speach, language.

„ 3 प्रीति संहृष्टसर्वाङ्गी (यस्याः सर्वाणि अङ्गानि) whose all limbs (संहृष्टानि) were thrilled with joy.

„ 9 लौकिकी ordinary (not extraordinary).

„ 16 पृष्ठगताम् mounted on the back.

Page 67.

Line 1 अचलसङ्काशाम् resembling a mountain.

„ 4 स्वतः willingly.

„ 10 नन्दनोपमम् resembling Nandana (the garden of Indra).

„ 14 देवकल्पम् almost like gods.

Page 68.

Line 3 सत्त्ववान् strong.

„ 4 अव्यग्रः not disturbed.

„ 9 तपः-कृत-परिग्रहः (येन कृतः) who has amassed (परिग्रहः) a store (of wealth, corn, etc.) (तपसा) by religious austerity.

„ 10 परदारान् other's wife (दार is always used in mas. plu.).

„ „ उपरोद्धुम् to lock up, confine.

„ 14 कालरात्री the night of destruction (at the end of world).

Page 69.

Line 1 कोपककर्कशः cruel on account of angar.
,, 2 कार्पासकैः made of cotton.
,, 6 निर्वापयामास dipped.
,, 7 लिलङ्घयिषुः desirous of crossing.
,, 7 सलीलम् by way of sports, easily.
,, 8 कल्लोलास्फालवेलान्तम् (यस्य वेलान्तम्) whose bank (आस्फाल्यते) is touched (कल्लोलैः) by billows.
,, 11 परिवार्य surrounding.

युद्धकाण्डम्

Page 70.

Line 5 परिषस्वजे embraced.
,, 12 धर्षिता outraged.

Page 71

Line 3 समीकरिष्यामि will perform.
,, 6 वलीमुखः wrinkled-faced *i.e.* monkey.
,, 6 पर्वतकूटमात्राः as big as the summits of a mountain.
,, 10 दंष्ट्रायुधाः having tusks as weapons.
,, 13 रामेरिताः thrown by Rama.

Page 72.

Line 5 नैर्ऋत योग्रमुख्यः chief of the damons' army.

Line 10 महार्थम् having great meaning.
„ 11 अविपक्वबुद्धिः raw-talented.

Page 73.

Line 1 कालचोदितः driven by death.
„ 14 सर्वलोक शरण्याय a shelter to all people.

Page 74.

Line 1 निर्यात्यताम् let be returned.
„ 4 परुषितः harshly treated.
„ 16 शरणापेक्षी hoping protection.

Page 75

Line 9 नद-नदीपतेः master of rivers.
„ 15 अन्योन्यबद्धवैराणाम् all of whom have concieved hatred towards each other.

Page 76.

Line 3 महायस्तः much tired.
„ 7 व्याक्षिपत् threw around.
„ 11 मेघौघ निःस्वनः (यस्य निःस्वनः) whose sound (ओघवत्) resembled (the thunder of) the assemblage (मेघानाम्) of clouds.

Page 77.

Line 1 सूर्य मरीचिकल्पम् similar to the sun's rays *i. e.*, extremely bright.
„ 3 सुपुङ्खम् good-feathered.

Line 10 शोकार्णवे in the ocean of grief.
,, 10 संपरिपुप्लुवानम् merged.

Page 78.

Line 9 प्रच्युतशीलम् whose character has deviated from.
,, 10 आशीविषम् whose poison is in the fangs *i.e.* a snake.
,, 12 परवीरहा killer of enemy's warriors.
,, 14 पाणिलाघवम् skill of hands.
,, 15 संयुगेषु in the battles.

Page 79.

Line 2 अप्रतिद्वन्द्वः matchless.
,, 3 अजिह्मगम् not going tortuously.
,, 5 सशिरस्त्राणम् with the helmet.
,, 6 प्रमथ्य having cut.
,, 15 शोणितविस्रवैः by the flows of blood.

Page 80.

Line 1 विद्राव्य scaring away, putting to flight.
,, 2 अग्निशिखोपमान् resembling the flames of fire.
,, 5 गवाक्षितम् containing holes.
,, 6 अम्बरप्रख्यम् resembling the sky.
,, 11 मोक्षितम् liberated.
,, 15 विभिन्नहृदयः (यस्य हृदयम्) whose bosom (विभिन्नम्) was pierced.

Page 81.

Line 1 महाहवे in the great battle.
,, 3 परिवार्य्य surrounding.
,, 4 संक्षोदयित्वा reducing to powder.
,, 5 व्यस्तः upset.
,, 7 विशल्यः free from a wound.
,, 10 रुधिरार्द्रीकृतच्छविः (यस्यछविः) whose splendour (आर्द्रीकृता) was moistened (faded) (रुधिरेण) on account of (being besmeared with) blood.
,, 11 निभृतवत् like a servant.
,, ,, तूणीम् quiver.
,, 16 सौवर्णम् made of gold.

Page 82.

Line 3 गुप्ताम् protected.
,, 6 विक्रान्तेन (by) chivalrous.
,, 10 प्रत्युद्ययौ advanced to meet.
,, 13 रामाभ्यनुज्ञातम् permitted by Rama.

Page 83.

Line 8 निषसाद sat down.
,, 14 रत्नमये made of jewels.
,, 16 अक्लिष्टकर्मणा (यस्य कर्माणि) whose actions (अक्लिष्टानि) are not inconsistent.

Page 84.

Line 3 परया (by) extreme.
,, 5 व्याधिजम् produced by a disease.

अकारादिक्रमेण श्लोकानां सूची

बा=बालकाण्ड, अ=अयोध्याकाण्ड, आ=आरण्यकाण्ड,

कि=किष्किन्धाकाण्ड, सु=सुन्दरकाण्ड,

यु=युद्धकाण्ड।

Printed by RAMZAN ALI SHAH at the National Press, Allahabad.